

Зловити промінь щастя
Світлана Олегівна Талан

Вихованці війни, вони мали за розкіш одяг і взуття, за щастя – відвідини кінотеатру на зекономлені на їжі копійки... Вони мріяли, закохувалися, одружувалися й не ділили дітей на своїх і чужих... Коли Марія та Роман побралися, вони були ще зовсім молоді, але душами вже починали сивіти: далось взнаки життя під час німецької окупації. Насильство, знущання, голод, смерть проносилися перед дівчачими і хлопчачими очима, щоб потім відгукнутись у війні за людську гідність і право на спокійну старість...

Раніше книга виходила під назвою «Не вурдалаки».

Світлана Талан

Зловити промінь щастя

«Коронація слова» створює для вас нову хвилю української літератури – яскраву, різножанрову, захопливу, – яка є дзеркалом сьогодення і скарбом для майбутніх поколінь.

Тетяна та Юрій Логущ, засновники проекту

Міжнародний літературний конкурс романів, кіносценаріїв, п'ес, пісенної лірики та творів для дітей «Коронація слова» був заснований за підтримки бренду найпопулярнішого українського шоколаду «Корона». Головна мета конкурсу – сприяння розвитку новітньої української культури.

Література, кіно і театр обрані не випадково, адже саме ці жанри є стратегічними жанрами культури, що формують і визначають зрілість нації.

Метою конкурсу та його завданням є пошук нових імен, видання найкращих романів, стимулювання й підтримка сучасного літературного процесу, кіно й театру і як наслідок – наповнення українського ринку повнокровною конкурентоспроможною літературою, а кіно й театру – якісними українськими фільмами й п'єсами.

Передмова

Світлана Талан – вчителька за фахом. У її біографії поєдналися Сумщина та Луганщина, а у творчості – гостросоціальні мотиви (перший роман «Коли ти поруч» був відзначений Всеукраїнським літературним конкурсом «Коронація слова» за 2011 рік і розповідав про долю дівчини, хворої на СНІД) і жанр «правдивої історії» ("true story"). Саме такою правдивою історією про життя простої української жінки та її родини є пропонуваній вашій увазі роман. Можливо, у ньому відбилися родинні перекази, можливо, образ Марійки – простої вчительки з української глибинки – є в чомусь автобіографічним, хоча авторка та її героїня різні за віком і досвідом.

Життя Марійки (звісно, не першої Марії в історії української літератури; символічна значущість цього імені часто виявляється у творах вітчизняних письменників, згадаймо бодай «Марію» Уласа Самчука) розпочинається у тяжкі для української історії часи – напередодні Другої світової війни; саме звідти походять психологічні травми персонажів твору. У перші повоєнні роки сільська молодь, незважаючи на матеріальну скруту, докладала всіх зусиль, аби здобути вищу освіту. Для молодшого покоління, можливо, буде відкриттям, через які випробування пройшли їхні прадіди та прабаби, котрі не мали ні одягу, ні взуття, а найбільшим щастям вважали відвідини кінотеатру на зекономлені на їжі копійки. Попри такі складні життєві обставини молоді люди закохувалися, одружувалися, раділи життю. Прості буттєві радості персонажі роману намагаються знаходити в усьому.

Однак не варто вважати, що роман Світлани Талан не зачіпає суттєвіших проблем: ідеться в ньому і про зраду та довіру, безкомпромісність і пристосуванство, професійний обов'язок і прагнення до віри у суспільстві, що живе за моральним кодексом будівника комунізму. У найскладніші моменти життя Марійка приходить до церкви, адже вона – жінка, котра прагне захистити своїх дітей (нехай двоє з них і нерідні для неї), зберегти родину, незважаючи на зраду чоловіка. Уміння розуміти та прощати – ось чого навчає авторка на прикладі своєї героїні.

Зрештою, що означає вигук, винесений у назву твору, адже Світлана Талан пише не фентезі й не горор? Марійка та її чоловік Роман усе життя працюють у школі, стративши своє здоров'я, щоб на схилі віку почути від «пихатої червономордої» судді: «Ви не діти війни, ви вурдалаки!» Ці слова виявляються фатальними для Романа, а останньою метою в житті Марійки стане написати книжку, аби довести пихатому червономордому світу: вони, їхнє покоління, змушене тепер жебрати в держави, таки не вурдалаки. Власне, на протиставленні добра і зла, людяності та жорстокості, совісті й нахабства побудовано всю розповідь, часом дещо пафосну, часом – сентиментальну, надмірно емоційну, але щирі.

Безперечно, основною читацькою аудиторією роману «Не вурдалаки» стануть люди старшого покоління: ті, хто в персонажах Світлани Талан упізнають себе чи своїх батьків. Проте й молоді, що зараз живе фактично при комунізмі, корисно буде дізнатися історію «дітей війни» та, можливо, розвіяти ілюзії про солодке радянське життя, котрі дивним чином з'являються у свідомості тих, хто народився вже після розпаду Союзу.

Катерина Романченко

Світлій пам'яті батька, любій матері та усім дітям війни присвячую

Так ніхто не кохав. Через тисячі літ

лиш приходить подібне кохання.

В. Сосюра

Частина перша

Спогади з дитинства

Кажуть, що на кожне покоління обов'язково випадають якісь випробування. Наше покоління зараз називають дітьми війни. І не лише тому, що на нашу долю припали жайття війни. Ми пережили випробування ще й голодом та бідністю. З раннього дитинства вже знали не на словах, що таке важка праця. Діти війни – особливі люди. Про це я знаю з власного життя.

Народилась я в мальовничому селі на Поліссі, таких немало в Україні. Наша хатинка стояла на пагорбі. Вона була маленькою та старою. Через поважний вік хата похилилася й увійшла в землю. Біля ганку росла величезна дика груша з товстим стовбуром та густим широким віттям. Влітку вона давала приймний затінок лавці та столу, які змайстрував батько. Навесні хатинка, що стояла у тихій задумі та смутку, опинялася серед буйного цвіту вишень, слив, яблунь та бузку. Коли подих свіжого весняного вітру легенько торкався квітучих дерев, з них завірюхою падав білий цвіт на солом'яну стріху. Тоді наша хатинка переставала бути такою сумною. І вже веселіше тяглася вгору своїм похиленим димарем туди, де снував до неба жайворонок золоту нитку своєї пісні. А ще біля хати, попід тином, мати завжди садила квіти. Найбільше мені подобалися невибагливі, але такі горді мальви. Ці квіти радували око цілісіньке літо. До того ж були різних кольорів: і світло-рожеві, і білі, і яскраво-червоні. Вони були і красиві, і практичні – з них можна було зробити гарну ляльку. Зірвеш рожеву квітку – і вже за хвилинку тримаєш пишну принцесу в рожевому платтячку, візьмеш червону – ось і подружка принцеси!

Упродовж городу тяглася вузенька доріжка, поросла м'яким споришем. Вранці травичка вкривалася росами, стаючи схожою на прохолодний вологий килимок. Якщо побігти цією вузенькою росяною стежкою через садок та город, то

опинишся біля самого берега невеличкої тихої річечки. Сюди ми бігали щоранку вмиватися. Мила ж не було, але біля берега росла травичка з біленькими квіточками, яку ми називали «мило». Якщо її добре розім'яти, то вона починала милитися, ніби справжнє мило. Біжиш вранці до річки, над якою завис сивий туман, роси обпікають босі ноги, аж дух перехоплює. Хлюпнеш в обличчя холодної води – де й сон подівся! Проте одразу відчуєш і бадьорість, і приплив сил.

До самого городу тяглася тиха затока, затінена старезною вербою з покрученим корінням. Тато казав, що її саджав його батько, наш дідусь. А в тихій річці вода чиста й прозора, наче кришталь. Влітку можна було спостерігати, як зграйки рухливих мальків гралися у воді, то вискакуючи на сонце, то ховаючись у тінь верби. Іноді до берега підпливала велика повільна рибина, тикалася носом в оброслий водяним мохом камінь і подовгу стояла, ніби прив'язана, ліниво поводючи широким хвостом. Узимку крига сковувала річку, і тоді можна було прямо з городу потрапити на ковзанку. Та якби ж то дитинство було таке прекрасне, як барвистий та сонячний світ навколо!

Я, Марія, була в сім'ї найстаршою дитиною. Народилась у 1936 році, а через два роки по тому народився братик Сашко. Найменша, Софійка, з'явилася на світ у 1941 році. Наша мати працювала все життя в колгоспі. Вона була невелика на зріст, білява і мала гарний голос. Батько теж був простим колгоспником. Високий, стрункий та чорнявий красень. А ще у нашій маленькій хатинці з нами проживала таткова сестра, яка не виходила заміж і власних дітей не мала. Ми троє були їй за рідних. Звали її всі Тьотею, і так до неї прилипло це слово, що часом ми забували, яке у неї ім'я – Тьотя та Тьотя. А ще з нами жила материна сестра зі своєю донькою Наталією.

І все було б добре, якби в хаті нашій надовго не оселилися злидні, хоча батьки трудилися від ранку до смерку. Мати працювала в колгоспі, але не за гроші, а за трудовні. У кінці року на трудовень отримувала п'ятдесят або сто грамів зерна. Тоді брали це зерно та йшли молоти на жорнах, які були зроблені з двох каменів. Батько теж працював у колгоспі, але того зерна, що заробляли батьки, на нашу велику сім'ю не вистачало. Тому тато йшов по сусідніх селах дивитись, хто будує нову хату. Він підходив до людей і запитував, чи не потрібен їм майстер, щоб покрити її солом'яною, бо дуже вправно вмів це робити. Одного разу тато розкривав солом'яну стріху і знайшов там шматочок старого жовтого сала. Він не сказав про нього господарям, сховав сало за пазуху і приніс додому. Сало було дуже старе, смердюче, поживкле, майже коричневе, але яким же смачним воно нам здалося! У нашій родині тоді було справжнє свято. А якось у старій покрівлі батько знайшов сховані копійки. Можливо, він і взяв гріх на душу, але господарям не розповів про знахідку, приніс ті копійки додому.

Змалечку ми, діти, були привчені до всякої роботи. Сашко пас корівку, без якої наша родина, напевне, не вижила б. Збере мати зранку йому вузлика, а там окраєць хліба та одна картоплинка, умиється сльозами, проводжаючи малого, а сама – на роботу. А ми з сестричками беремо мішки та йдемо в коноплі рвати плоскуху для корівки. Більше зілля росло і на плантаціях буряка, і на картоплі, але туди ходити не можна було. А коноплі високі, здавалися нам цілими деревами. Подме вітер, коноплі зловісно захитаються,

зашумлять, страшно, але що вдієш? У них можна було сховатися, нарвати бур'яну, щоб потім насушити його на зиму для корівки-годувальниці. Хоча насправді ми рідко пили молоко. З нього робили сир, збирали вершки, які Тьотя несла на собі пішки п'ятнадцять кілометрів до міста, щоб продати на базарі та вторгувати хоч копійчку. Знесе курка якесь яйце – теж на базарі продадуть, самі не їмо, тільки облизуємося.

Рвемо одного разу зілля в коноплях, а подружка Валя вирішила мене трохи полякати.

– Марійко, а ти знаєш, що по коноплях ходить дурна Баба, – каже вона, а у самої очі такі хитрі!

– Шуткуєш? – запитую.

– Чесне слово! – говорить та вже серйозно.

– А ти бачила її? – запитую, бо стає так лячно.

А ще піднявся вітер, коноплі над головами розгойдалися, зловісно зашуміли.

– Я не бачила, а ось люди бачили! То, може, підемо додому?

– Ні! – відповідаю я й починаю швидше запихати зілля у мішок.

Злякалася я тієї дурної Баби не на жарт, але виду не подала. Рву бур'яни, а сама прислухаюся до кожного шелесту. «Якщо з'явиться дурна Баба та поженеться за мною, – розмірковую, – кину їй спочатку мішок – нехай його розірве. Потім тікатиму від неї та скидатиму із себе одяг, щоб кинути Бабі. Так і врятуюсь».

Згадуючи ті часи, я лише згодом, ставши вже дорослою, зрозуміла, як було тяжко матері, як краялося, рвалося на шматки, пекло болем її серце. Вранці, коли вона нас будила, ми всі як один починали скавчати, мов голодні цуценята: «Хочемо їсти». «Зараз, дітоньки, зараз, мої любі», – казала мати, нишком витираючи сльози. А сама діставала варені картопляні лушпайки. Щоб нас якось заспокоїти, розповідала нам віршика:

Плакала киця на кухні,
Аж у неї очі попухли.
«Чого це ти, кісонько, плачеш?
Їсти чи питоньки хочеш?»
«Ні їсти, ні пити не хочу,
Сам кухар сметану злизав,
А на мене, кісоньку, сказав».

Розкаже мама віршика, хоча сама вона до школи не ходила й була неграмотна, дивись, вже й веселіше дітям стало.

Трохи легше було, коли приходила весна. Ми тоді збирали цвіт білої акації, з якого мати пекла нам оладки. Їси їх – смачно, бо голод такий, що аж живіт до спини прилипає. А там і час цвітіння конюшини приходить. Назбираємо її рожевих квіточок, мати розітре їх у ступці, щоб спекти оладки. Моя хрещена дала нам одного разу шматочок сала, щоб змащувати

пательню для жарки. Той шматочок мати ховала на припічку, і ми, діти, як не хотіли їсти, ніколи його не чіпали. Але якось я була вдома сама. Так хотілося їсти, що аж нудило. Знала, що харчів ніяких немає, проте, про всяк випадок, позаглядала в чавуни та горщики. Ніде нічого, хоч вітру розгуляйся. Але ж я знала, що на припічку схований шматочок сала. Як згадала про нього, аж слинка потекла! Прислухалася, чи ніхто не йде до хати, та й вирішила хоча б понюхати той шматочок. «Знаю, що брати не можна, але якщо понюхаю його, то нічого ж не станеться?» – подумала я та й дістала той недогризок. А він смажений-пересмажений, чорний, зморщений, і жиру вже не видно. Понюхала, а він так пахне! Вирішила, що можна його полизати. Це ж не їсти, тож ніхто не помітить і не дізнається. Лизнула один раз і майже не відчула, який він на смак. Ще раз спробувала, а потім ще, і так захопилася, що не почула, як до хати зайшов братик Сашко.

– Ага! Сало їси! – зарепетував він. – Злодійка! Крадійка! Я все мамі розкажу!

Я стою червона, ніби мене обдали окропом. Це ж треба вскочити в таку халепу! І що про мене тато й мама подумать?!

– Я не крала, – кажу крізь сльози.

– А що ти тоді з ним робила? – не вгамовується малий.

– Я... Я його... Лизнула, – зізнаюся я.

– І як? Смачно? – Оценята в братика одразу заблищали.

– Хочеш спробувати?

– Еге ж!

– Тоді пообіцяй, що ніхто про це не дізнається, – кажу я, тримаючи шматочок сала перед самим його носом, щоб подражнити.

– Ніхто! – клянеться Сашко, не зводячи очей із сальця.

Я простягла руку, а він, як цуценя, почав вилизувати той шматок швидко-швидко, та ще й з усіх боків.

– Е ні! Ми так не домовлялися! – Я піднімаю руку вгору, щоб сало було на безпечній відстані. – Ти так все сало злижеш!

– А завтра ще полижемо? – з сумом запитує братик, не в змозі відірвати погляд від шматочка.

– Подивлюся, чи вмієш ти тримати язика за зубами, – відповіла я та на правах старшої сестри поклала сало на місце.

Напевне, з тиждень ми з ним таємно лизали той шматочок. А потім Сашко не втримався. Прямісінько з моїх рук вихопив його й одразу ж ковтнув, як індик. Я почала ревти, бо зрозуміла, що тепер наша таємниця викриється, а ще більшою прикрістю стане те, що не буде на чому смажити оладки. Коли мати повернулася додому, то я так вже зревлася, що й говорити не могла,

лише хлипала. Сашко їй у всьому зізнався. Тоді мама вперше відлупцювала свою дитину, тобто Сашка. Мене не сварила, бо я сама себе змучила. Коли прийшов тато, то ми вже втрюх сиділи на лавці та гірко плакали за тим шматочком, якого вже не було.

– Що трапилося? – схвильовано запитав батько.

– І що це за життя, коли просвіту не видно? – плачучи, сказала мати та розповіла про пригоду.

– Нічого, мої любі, – попестив нам голівки батько. – Не весь же вік ми так будемо бідувати?

– А зараз? Чим маститимемо пательню? – запитала мати, витираючи сльози.

– Завтра спробую походити по селу, – відповів батько. – Можливо, хтось дасть шматочок у борг.

І він дійсно дістав десь те сало, а я ніколи за своє життя не взяла чужого.

Ми частенько ходили за село збирати щавель. Він лише протикається із землі першими несміливими листочками, а ми вже його весь повищипуємо. Одного разу Валя запропонувала піти нарвати щавлю на кладовищі.

– Там не можна рвати, – сказала я їй.

– Чому?

– Мама говорила, що з кладовища не можна нічого їсти, – пояснила я.

– А ти не кажи, де нарвали, то вона й не дізнається!

– Брехати не можна!

– А ти не бреш. Не кажи нічого – і все. Принеси щавель, поклади на стіл та й мовчи, – повчає мене подруга.

Не хотіла я йти на кладовище, але вона так гарно розповідала, який там великий щавель, скільки його там багато, що я врешті-решт згодилася. Нарвали ми його, принесла додому, як Валя навчила, поклала на стіл та й мовчу.

– Ой, дитинко, – каже мама, – який гарний та великий щавель! І де ж це такий виріс?

– На кладовищі, – одразу ж бовкнула я, бо брехати зовсім не вміла. Зізналася й зараз же від сорому розплакалася.

– Цить, доню. – Мама притисла мене до своїх грудей. – За те, що сім'я сьогодні буде з вечерею – спасибі. Але брехати більше не треба. Негарно так. Соромно. Добре?

– Я... Я ніколи, ніколи не брехатиму, – кажу я, витираючи сльози.

Іноді в нашій родині було справжнє свято. Це траплялося тоді, коли вдавалося спіймати у річці якусь рибину. У такі дні можна було поласувати і гарячою юшкою, і скуштувати саме м'ясо риби. Але найчастіше таланило взимку, коли річку сковувала крига. Дрібна риба, якої було в річці повно, починала задихатися. Тоді ми робили ополонку, туди підпливала риба, а ми виловлювали її підсакою. Цю рибу зразу не їли, а сушили її в печі, щоб можна було обміняти на якийсь інший харч. Одного разу мати обміняла два відра сушеної риби на відро картоплі.

Пам'ятаю, як навесні пішли ми з дівчатами за село до залізничної колії, уздовж якої тягнулася лісосмуга з акації. Тільки почали рвати її цвіт, як щось загавкало. Я була змалку боязка та полохлива, тож умить прикинула і запитала подружку Валю:

– Де це собака гавкає?

А вона, щоб посміятися з мене, каже:

– Звідки тут собаки? То лисиця!

Я не на жарт злякалася. Рву біленькі запашні квіточки, а сама все дослухаюся: чи, бува, не загавкає та лисиця десь поруч? З часом я трохи заспокоїлася і почала підспівувати дівчатам. Розгортаю гілля куца і раптом бачу прямисінько перед собою чорного чоловіка із золотими зубами. Я й залякла на місці від переляку! А той засміявся та й каже: «Вовка боятися – в ліс не ходити!» Тоді я як заверещу з переляку та як учеплюся у руку подруги! Як потім з'ясувалося, то був об'їждчик із залізничної колії. А зі мною трапилося лихо. Піду до школи, мене кілька годин, а у мене починають німіти губи, потім по них ідуть кольки, доходять до голови, й мені стає зле. Вчителька відпустить мене додому, я приплетуся на ватяних ногах до хати, а їсти-пити не хочу і не можу. За тиждень я вже ледь пересувалася – така стала немічна.

– Щось треба з дитиною робити, – сказала тоді мати.

А що робили тоді в селах? Привели до мене бабцю-шептуху. Вона щось довго шепотіла над моєю головою, а потім вилила віск із розтопленої свічки у воду.

– Ось, дивіться! – сказала бабця.

Мати з Тьотею подивилися та в один голос: «Лисиця!» Зізналася я, що нещодавно злякалася її. Наступного дня з воску вилилися куці, а через добу – той дядько, якого я так злякалася. Відтоді я почала одужувати.

На другому кінці села було велике озеро, а за ним тягнувся кудись далеко-далеко сосновий гай. Найчастіше мене, як найстаршу в родині дитину, брала з собою в ліс хрещена мати. Ходили далеко, у ті місця, де бувало менше людей. Хрещена назбирає ягід два великі кошики, а я лише один. Йду додому, і мені соромно повертатися з одним кошиком. Обмию ввечері ноги у річці, мати прикладе до порепаних підшав листя подорожника, примотає ганчіркою, а на ранок знову ходжу босоніж. Але зазвичай ішли до гаю в основному діти збирати суніці. Увечері Тьотя нам готувала плетені з лози кошики, а

вранці, ледь зажеврило на небі, будила нас йти до лісу по ягоди. Очі злипаються, але ми підіймалися, виходили надвір – треба йти до лісу, бо хочеться їсти. Ноги босі, п'яти порепані, роса обпікає дитячі ніжки. Перед тим зайшли до сусідів, забрали із собою Валю.

– Давайте Петруся розбудимо, – запропонувала подруга.

– Навіщо? Нам більше ягід дістанеться, – кажу я.

– А ти знаєш, як той ліс називається?

– Ні, – зізнаюсь. – Та яка різниця?

– «Покійне»! Ось як!

Одне слово вже мене налякало.

– А Петрусь від нас старший, – не вгамовується Валя. – Тож із ним не так страшно буде.

– Чи й не так! – кажу я, а сама вже повертаю до подвір'я Петрика.

Йдемо до лісу, а навколо так гарно, що я вже й забула про страшну назву лісу. Обабіч дороги величаво розлігся лопушняк, зелене висока трава, серед якої завмерли ніжно-голубі дзвіночки. Подалі виглядають із трави ясноокі ромашки, рожевіє запашна конюшина. А старезний ліс урочисто й поволі суне нам назустріч.

У лісі стоїть солодкий суничний запах, і ми одразу кидаємося до маленьких кушків з різьбленими листочками. Не втримуюся, і перші кілька запашних ягідок кидаю до рота, довго смакую ними, а руки самі вже швидко снують по траві. Нам поталанило, бо прийшли раненько, і люди ще не встигли визбирати ягідки. Кладу до кошика не лише стиглі, а й напівзелені суниці. Більше вже не куштую – не одна ж я голодна! Коли кошик був майже повний, у лісі чомусь потемніло. Піднімаю голову догори й бачу, як велика темна хмара зачепилася за верхівки височенних сосен.

– Напевне, незабаром буде дощ, – кажу Валі.

– Доки не назбираю кошика, додому не піду, – відказує вона й далі нишпорить руками по траві. – А ти не запитувала Петруся, чому ліс називається Покійне?

– Тобі завжди подобається мене лякати!

– То розповісти? – Петрусь уже тут як тут! – Чому так ліс називається?

– Якщо щось страшне, то не треба, – благаю я його, але Петрик уже почав:

– Дуже-дуже давно тут не було лісу, а стояло село, і в ньому жили люди. Посеред села у них була гарна церква. А одного разу все село і навіть церква провалилися глибоко під землю.

– Не бреші! – кажу я.

– Не віриш?! – Петрусь аж підскочив. – Я не брехун і доведу це тобі. Ось іди сюди та приклади вухо до землі.

Я слухняно підходжу до нього, стаю навколішки та прикладаю вухо до землі.

– Чуєш?

– А що я повинна почути?

– Мій дід казав, якщо добре прикласти вухо до землі та прислухатися, то буде чути, як у церкві дзвони б'ють та півні співають!

Я завмерла, затамувала подих, і в цей час десь загримів грім. Я підхопилася, як навіжена, та побігла з криками чимдуж з лісу, а за мною й усі інші. Зупинилися, щоб відхекатися, коли вже вибігли з лісу.

– Ти почула? – запитав Петрусь.

– Так! – відповідаю я, хоча й сама не знаю, чи щось чула, чи грому злякалася.

І тут Валя розревлася.

– Я... Я кошика у лісі забула, – схлипуючи, сказала вона.

Петрусь, хоча й був лише на рік старший, сміливо заявив:

– Боягузки! Чекайте на мене тут. Зараз принесу твого кошика.

– А ти справді чула дзвони? – спитала Валя, коли постать хлопця зникла в гущавині лісу.

– Справді! – відповіла я. – І чого ти до мене причепилася? Не віриш – піди сама й послухай!

Валя була набагато сміливішою і часто лякала, щоб потім з мене поглузувати. Батьки були на роботі, а в суботу до моїх обов'язків належало мастити долівку червоною глиною.

– Ходімо до берега погуляємо, віночки поплетемо, – запропонувала Валя.

– Не можу, – відказую їй. – Треба долівку мазати.

Валя примружує очі та про щось розмірковує, але не довго.

А я вже здогадуюся, що подруга щось вигадала, щоб мене вмовити піти з нею.

– Ось зайдеш у хату, а там нікого немає, – починає Валя.

– Ну то й добре, ніхто не заважатиме.

– Добре то добре, але коли у хаті нікого немає, там літають янголи.

- Нехай собі літають, - невпевнено кажу я. - Вони мені не заважають.
- Вони не лише літають... - таємниче шепоче Валя.
- А що вони роблять? - вже тремтячим голосом запитую я її.
- Літають і дзвонять у такі маленькі дзвоники! - каже Валя і хитро посміхається.
- Брешеш! - кажу я, а у самої вже мурахи по спині від страху полізли.
- І не брешу! Сама чула!
- То у твоїй хаті літають янголи, а у нашій їх немає! - кажу я й показую на прощання Валі язика.

У дворі в горщику розводжу глину з водою, беру щітку та шматок конопляного клоччя. З острахом тихенько переступаю поріг хати. Вслухаюся у тишу. Лячно, дуже лячно, але треба йти досередини. Швидко змазую долівку - дзвіночків янголів не чути. Але це ще не все. Треба клоччям підвести рівенько по стінах над долівкою. Рученята тремтять від страху, ніяк не виходить рівенько, і я починаю тихенько плакати - чи то від страху, чи від розпачу, весь час прислухаючись, чи не будуть теленькати дзвіночками янголи?

У середині літа дозрівав на городі мак. І так уже хотілося хоча б одну маківку зірвати, розкрити рота і висипати в нього стиглі зернятка! Все частіше ми, діти, почали ходити навколо грядки з маком та скося на нього поглядати. Це помітила Тьотя та й каже нам:

- Ви ж не здумайте заходити на грядку з маком, а то буде вам лихо.
- Яке ще лихо? - запитую, розмірковуючи, як це вона здогадалася, що нам мак не дає спокою.
- На маковій грядці живуть русалки!
- І що вони нам зроблять?
- Залоскочуть до самої смерті! Ось що!

Увечері Петрусь хвалиться:

- А я вже мак куштував!
- Сам рвав?
- Ні. Мати головку зірвала та пригостила мене.
- Сам не ходи до грядки, - кажу я та розповідаю те, що почула від Тьоті.
- Ніяких там русалок немає! - заперечує Петрусь. - Там живе Баба Киця!

Хто б там не жив у тому макові, але ми обходили цю грядку стороною.

Наприкінці літа ми ходили до лісу, збирали груші-дички. Їх сушили на печі, а взимку варили узвар. А щоб він був солодкий, цукровий буряк випарювали у печі з водою так, щоб рідина ставала солодкою і слизькою, як слимак. З цією водою варили кришеники. Гидкий був узвар, аж нутрощі вивертає, а все одно доводилося пити – хотілося хоча б щось солоденьке скуштувати.

Йдемо одного разу великим гуртом до лісу по груші. Дорога тяглася через поле. Коли бачимо – на дорозі вовк лежить, і в нього світиться око. І хоча нас було багато, полякалися, зупинилися і гадаємо, що нам далі робити. І назад вертатися не можна, і йти лячно. Хлопці, котрі сміливіші, знайшли палки й рушили на вовка. Підійшли ближче, придивилися, а то лежить шматок обгорілого дерева, з якого випав сучок. Ми гадали, що то його око. Посміялися та й попрямували далі.

Мені було п'ять років, коли почалася Велика Вітчизняна війна. Дитяча пам'ять не зберегла всього того, що довелося пережити, лише окремі епізоди. Ми, діти, почули це слово, але ще не уявляли, що таке війна. Це слово звучало на устах людей як щось страшне, зловісне, недобре, тому і вимовляли його тихо, з сумом.

Пам'ятаю, що був спекотний день, коли селом прокотилося нове слово «мобілізація». Всіх чоловіків збирали на шляху для відправки на фронт. Мати взяла за долоньку трирічного Сашка, на руки – сестричку Софійку, якій виповнилося всього три місяці, і ми з татом пішли до центру. Там уже було багато людей, стояли автівки. Жінки, бабусі, молоді дівчата – всі чомусь плакали, і я розплакалася.

– Не плач, Марійко, – сказав тато і кудись побіг.

Повернувся він з двома булочками, які купив у буфеті. Які ж вони були смачні! Кругленькі, пухкі, скоринка пахуча, підсмажена, золотава. Стільки років пройшло, а мені все здається, нічого смачнішого я ніколи не куштувала. Тато поцілував нас на прощання, заліз до кузова автівки, яка швидко зникла десь у дорожній куряві. Мати плакала, а ми з Сашком їли булочки і не розуміли, чому вона плаче.

З того дня, як ми провели тата, почалося очікування листів з фронту. Іноді він писав. Ми отримували трикутнички і читали, хоча його листи було нелегко прочитати. До школи він не ходив, а навчився читати та писати від брата, тому в тих листах було мало голосних, майже одні приголосні. Доводилося швидше здогадуватися, аніж читати. Та хіба це було важливо? Головне, що отримали звістку з фронту – значить живий. А щоб тато повернувся з війни, ми всі щодня після обіду ставали перед образами і молилися: «Спасибі Богу і Матері Божій. Дай Бог, щоб тато прийшов додому». Помолимося і віримо, що Бог почув нашу простеньку, але таку щиру дитячу молитву і з нашим татом буде все гаразд. Одного разу ми отримали від нього посилку, в якій були канцелярські зошити.

Коли в село вступили німці, то на березі річки, у кінці нашого городу, поставили свою кухню.

– Не ходіть туди! – щодня наказувала нам мати.

Спочатку ми дослухалися її застережень і боялися навіть носа поткнути на город. Але дитяча цікавість брала своє. До того ж у німців були такі привабливі різнокольорові дротики! Як же не підійти ближче та не розгледіти все своїми очима?! Коли вдома не було дорослих, я набралася сміливості та й пішла до кухні. Один із німців на березі річки якраз чистив піском великий казан. Дивлюсь, а біля кухні лежать привабливі кольорові дроти.

– Пане, дай, – прошу і пальчиком на дроти показую.

Він, напевне, усе зрозумів, засміявся, щось сказав по-своєму, погладив мене по голівці. А потім узяв якісь щипчики і нарізав шматки дротів. Схопила я їх та мерщій бігти додому. Доки дорослі повернулися, я вже встигла познімати обмотку, порізати її на невеличкі шматочки, нанизати на нитку та зробити намисто. Мама заходить до хати, а я вже красуюся в обновці. Посварила мене за те, що ослуhalася, але, мабуть, не дуже, бо я ще не раз бігала до берега та просила дроти на намисто. Кілька разів один німець давав мені виварені кістки. Мати доварювала їх, і ми всі ласували.

Часто німці навідувалися до хати за харчами. Старші нас навчили: тільки побачите, що зайшли до двору, залазьте на піч і плачте якнайголосніше. Заходять вони з автоматами до хати і своє: «яйко», «млеко», а ми ревемо на печі: «Ми німців боїмося!» Подивляться на нас, порахують наші голівки, що з-за комина виглядають, порегочуть та й підуть. Напевне, у них теж діти були. А ось курей у дворі й самі ловили. Повідривають їм голови і кинуть, а ми позбираємо ті голови та й варимо.

Цілу війну у нас прожила корівка Зірка. Кілька разів німці хотіли забрати її, однак, подивившись і порахувавши дітей, залишали. Але якось німців привів поліцай. Почали вони виганяти корову з хліва, аж тут вискочила надвір Тьотя і стала благати їх не забирати корову, бо діти з голоду помруть. Вони ні в яку. Тьотя впала на коліна, заходилася благати німця, хапати його за руки, молити. Той навів на неї автомата і мало не застрелив, але ми так налякалися, що не поховалися на печі, а почали ревити прямісінько посеред двору. Поліцай не зважав на наш плач, а німець подивився на нас, сказав щось тому та й пішов геть з двору. За ним неохоче поплився поліцай.

У садку у нас росла велика яблуня. Біля неї був виритий окіп. Це була яма, на яку зверху поклали дошки й засипали землею. Там завжди стояв напоготові каганець, а на долівці лежало кілька дощок. Коли запалювали каганець, то на мене наводили жах земляні жаби, які виповзали зі стін на світло. Їх я боялася більше, ніж самих німців. У пам'яті залишився епізод, коли над селом почався бій двох літаків – нашого та німецького. Мати, Тьотя, материна сестра – всі молилися, дивлячись з окопу в небо. Бій тривав довго. Нам було дуже-дуже страшно. Ревли двигуни літаків, летіли запалювальні кулі. На двох кінцях села спалахнули, загорілися хати, вкриті соломкою. У тому бою наш літак збили, і лише після війни відбулося перепоховання льотчика.

Одного дня чуємо на вулиці галас, люди кудись біжать. Побігли й ми. Люди біжать на шлях, «наші», «наші» – чути повсюди. У селі на красивому білому коні попереду їхав бородатий чоловік. «Ковпак, сам Ковпак» – прошелестіло юрбою. Партизанів зустрічали хлібом-сіллю. Вони дозволили мешканцям села

забрати все з німецьких складів. Люди кинулися розбирати харчі. Мати принесла півмішка зерна, а надвечір повернулася Тьотя, яку ми ледь пізнали. Вона була вся покусана бджолами, але щільники з медом таки роздобула. А через день село знову зайняли німці. Вони видали наказ, якщо все не повернуть – розстріл. Довелося матері віддавати зерно, але кілька кілограмів усе-таки засипали у горщик та вночі закопали у садку.

Дійшли чутки, що наших демобілізованих односельців провозитимуть у вагонах залізничною колією за сорок кілометрів від села. Багато жінок з вузликами вирушили туди пішки з надією побачити своїх чоловіків. Почала збиратися і наша мати.

– І я хочу до тата! – плакала я.

– Не можна, дитинко, це дуже далеко, – сказала мама.

– А булочку від нього принесеш мені?

– Гостинця обов'язково принесу, – пообіцяла мати та додала: – Якщо, звичайно, тата побачу.

А повернулася вона за кілька днів стомлена, змарніла. З батьком так і не зустрілася. Роздала солдатам гостинці та й пішла додому.

За районним центром був розміщений концтабір для радянських військовополонених. Жінки ходили туди, носили їм хліб, варену картоплю.

– Можливо, і наш там, – бідкалася мати. – Голодний та холодний.

– Хто ж тобі що там скаже? – озвалася Тьотя.

– Хліб за колючі дроти жінки перекидають, то, напевне, можна побачити, хто там.

– Піду я сама, – сказала Тьотя. – Якщо побачу його, то іншого разу ти сходиш. А зараз залишайся з дітьми.

Так і вирішили. Мати спекла хлібину, відварила три картоплини, а Тьотя, помолившись перед дорогою, пішла вранці, коли на небі ледь почало сіріти.

Цілий день мати, немов відчуваючи щось недобре, не знаходила собі місця. І марно. Пізно ввечері городами прийшла Тьотя. Вона була сама не своя. Зайшла в хату, впала на долівку та почала так плакати, кричати та рвати на собі волосся, що ми полякалися, залізли на піч та притихли, як мишенята у нирці. Кинулася до неї мати, допитується, що сталося. Тьотя лише голосить.

– Що?! Він там? Його вбито? – питається схвильована мама.

– Ні! Ні! – тільки й сказала Тьотя.

– То що ж трапилося?! Ти була там?

– Так! – киває головою. – Віддала все бідолашним.

- То що ж іще?

- Німець... Німець... Мене спіймав! - голосить.

- Згвалтував?

- Так! Я не хочу жити! Не хочу! - кричить Тьотя та б'ється головою об долівку.

Для нас було незрозуміло, що трапилося з нашою Тьотею, але ми теж почали хором голосити на печі.

З того дня Тьотю неможливо було впізнати. Завжди роботяща, вона встигала і попоратися, і на своїй швейній машинці людям щось пошити, і за нами приглянути. А то стала задумлива, якась розгублена. Ходить мовчки, мов примара, не розмовляє, не їсть, а як спати полягаємо, чути, як вона плаче. Мати її заспокоює, говорить, що не одна вона така, що люди на фронті гинуть кожного дня, а у них удома маленькі діти лишаються сиротами - війна принесла біду в кожную оселю. Здавалося, трохи допомогло. Стала Тьотя приходити до тям. Дивиться сумними очима на світ, та хоч їсти почала. Але одного дня вона знову впала на долівку, заходилася кричати: «Важка я! Не хочу німця! Не хочу!» Ми не розуміли, що з Тьотею, але притихли, лише схлипуємо. Мати нас загнала на піч, наказала спати. Та куди там, якщо вона про щось із Тьотею шепочеться. Почули ми, що мати поведе її до якоїсь бабці, яка жінкам допомагає. «Хай би куди мама Тьотю відвела, аби та не плакала», - подумала я.

Наступні дні Тьотя то лежала в ліжку, дивлячись порожніми очима у стелю, то йшла до хліва, перехилилася над великою дерев'яною діжкою, ойкала та примовляла: «Не хочу німця, не хочу». Кортить спитати, чому вона про якогось німця все говорить, а боїмося, що почне знову плакати та голосити. Напевне, життя у її лоні так жадало з'явитися на світ, що та бабця не допомогла Тьоті. Незабаром мати нам сказала, що у нас буде братик або сестричка. Ми зраділи, а Тьотя тихо мовила: «Все одно я його вб'ю».

- Не треба, - попросила я. - Ми дитинку будемо няньчити, будемо її любити.

- А я - ні, - чомусь відповіла Тьотя.

З часом вона змирилася зі своїм станом, і одного ранку ми прокинулися від крику немовляти.

- Та погодуй же дитинку, - вмовляла мати Тьотю, яка лежала на печі, відвернувшись від немовляти. - Вона не винна, що Бог дав їй життя.

- Я її погодую, - сказала я.

Мати посміхнулася, а Тьотя не витримала, повернулася, подивилася на дитинку.

- Ти поглянь, - сказала мати. - Це не хлопчик, а янголятко!

- Дай мені його, - прошепотіла Тьотя і піднесла малюка до грудей.

Стьопа, так назвали хлопчика, дійсно був схожий на маленького янгола. Волоссячко у нього було русяве, хвилясте, щічки кругленькі, рожеві, носик невеличкий, кирпатий. Ми так полюбили малюка, що ладні були будь-кому видряпати очі, хто називав його німцем. Тьотя швидко забула, що не хотіла цієї дитини. Лише частіше стала у Бога просити пробачення...

Батько був на війні простим піхотинцем. Одного разу їх викинули на Донбасі з парашутами на окуповану територію. Німці одразу ж усіх перестріляли, а хто зміг живим приземлитися, того знаходили в лісі та вели на розстріл. Батька з другом знайшли на землі та повели до яру розстрілювати. Вони змовилися, що падатимуть у яр ще до того, як пролунають постріли. Так і зробили: попадали вниз, туди, де було повно трупів, зачалися та лежать. Німці дали по них чергу з автомата та пішли собі геть. Тата куля не зачепила, а його друга поранило в плече. Напевне, наші дитячі молитви допомогли. Ночами вони йшли окупованою територією додому. Люди допомагали. Хто пустить заночувати, зігріє, хто нагодую, хто дорогу підкаже. А коли треба було перейти велику річку, а міст охоронявся, дівчина закидала тата травою у човні та перевезла під самим мостом, під носом у німців. Так батько дістався рідної домівки. Ми були зовсім дітьми, але розуміли, що треба тримати язика за зубами, щоб з татом не трапилося лиха. Чи вже хтось його побачив удома, чи здогадався, бо привів поліцай до нашої хати німців. Тато ледь встиг чкурнути по драбині на горище. Німці оглянули хату, не знайшли нікого. А поліцай сказав, що якщо знайдуть батька, то усіх дітей та дорослих разом із ним розстріляють. Коли німець поліз вгору по драбині, то мати завмерла у німій позі, а під нею вмиць з'явилася калюжа. На тому горищі було геть порожньо, але тато знайшов невеличкий сніп конопель, присів за ним і тримав його поперед себе руками. Німець піднявся, посвітив ліхтариком. До цього часу невідомо, чи він дійсно не помітив батька, чи пожалів дітей, бо не помітити було неможливо. Спустився німець донизу, махнув рукою, мовляв, ходімо звідси, та й пішли вони з хати, а мати впала перед образами на коліна, залилася сльозами. А вже за кілька днів село звільнили, і ми знову проводжали батька на фронт.

Пам'ятаю, як поспіхом відступали німці. Прокидаємося вночі від страшного гуркоту та шуму.

- Що це? - запитую злякано.

- Німці відступають, - радісно каже мама.

А потім нам довелося ще три дні сидіти в окопі, бо окупанти познімали дрти на стовпах і почали підривати бомби на своєму аеродромі, що розташовувався у нас за селом. Це був вересень сорок третього року.

Молитви наші дійшли до Бога, і тато, контужений, поранений, але живий, повернувся додому. Матері він привіз якесь картате плаття, а мені - віскозну хустку та кофтинку з коротенькими рукавчиками в червону і білу квіточку.

У школу я пішла у сорок четвертому році, коли ще тривала кровопролитна війна. Вдягнути не було чого, але Тьотя пошила мені плаття з невибіленого полотна. Потім його пофарбували у червоний колір. Скільки ж то було радощів! Як мені заздрили мої молодші! До школи я йшла, не знаючи жодної букви, не вмючи рахувати. Але яка була жага знань! Класи були

переповнені, у кожному більш ніж по сорок учнів. Серед нас було багато переростків, бо за окупації школа не працювала. За старими партами ми сиділи по троє. Чорнила не було, тому його самі робили з ягід бузини або соку червоного буряка. Зошитів теж не було, то писали де прийдеться: між рядками старих газет та на клаптиках паперу. Мені ж стали в пригоді канцелярські книги, які батько прислав з фронту. А ми в цей час співали пісні про Сталіна, в читанці на першій сторінці був портрет Леніна, на другій – Сталіна. Під ним красувався напис: «Спасибі Сталіну за наше щасливе дитинство». На уроках ми розучували пісні про Сталіна:

З піснею про Сталіна
Починаєм день,
Кращих ми не знаємо
На землі пісень.

Або ще така:

Із-за гір та з-за високих
Сизокрил орел летить.
Не зламати крил широких,
Того льоту не спинить.

І ми широко вірили в те, що Сталін дуже піклується про нас, дітей, як піклується рідний батько. Тому на свята Жовтневої революції, Перше травня, День Перемоги старші хлопці йшли до лісу та приносили барвінок – вічнозелений плющ. А дівчатка в'язали вінки, робили квіти з кольорового паперу, прикріпляли їх до вінків і прикрашали ними портрети Леніна та Сталіна.

У класі висіла одна лампа, було погано видно, особливо взимку. Але я дуже старалася і вчилася на відмінно. На все життя я запам'ятала першу свою вчительку Надію Іванівну. Вона була молода, дуже вродлива і мала довгу чорну косу, яку заплітала та іноді вкладала вінком на голові. Для мене Надія Іванівна одразу ж стала ідеалом, бо була дуже велична, гарна і добра. З першого класу я захотіла стати, як вона, вчителькою.

Коли прийшла зима, то стало холодно, і мені вирішили пошити чи то труси, чи гамаші, щоб було у чому ходити до школи. Але тканини ми не мали, і Тьотя пошила мені їх зі старої драної ковдри. Резинки не було, тож щоб штани не сповзали донизу, вона пришила до них одну підтяжку. Обнова виявилася дуже колючою, і мені вона не сподобалася. Щоранку мама будила мене раніше, щоб вдягти ті штани.

– Доню, треба вдягати штани, – казала вона. – Бо змерзнеш.

– Не буду! – одразу ж починала плакати я. – Вони кусаються!

– Треба, бо застудишся, – вмовляла мене мати.

– Нехай! – лементувала я. – Нехай застуджуся, але не буду їх вдягати!

– Захворієш!

– Ну то й що?! – не вгамовувалась я.

– Тоді ти не зможеш ходити до школи.

– Як це? – Я переставала хлипати.

– А ось так! Лежатимеш хвора на печі, доки не одужаєш, а інші дітки ходитимуть у цей час до школи.

– А на моєму місці ніхто не сидітиме? – розмазуючи сльози по обличчю, запитувала я маму.

– Хтозна! Прийде новачок до класу, то де ж йому сидіти?

Колючі штани, але дуже до школи хочеться! Зітхала та вдягала їх, а наступного ранку починалося все спочатку.

З плаща-намету Тьотя пошила мені пальто. Щоб було тепліше, замість вати набили його клоччям із конопель. Також мені пошили бурки. Взимку вечорами при світлі каганця, коли я вже навчилася читати, мама і Тьотя пряли, а я читала. Всі попритихають, а я читаю «Муму» Тургенева. Але найбільше нам подобалась казка «Сіренька качечка», де йшлося про те, як вона була поранена і не змогла з усіма полетіти у вирій. Читаю і плачу, а зі мною плачуть усі в хаті. Можливо, тому я все життя люблю тварин і не можу зарізати навіть курки.

Навесні всіх жінок збирали у полі. Туди вони приводили своїх корів, щоб орати колгоспну землю. Одна жінка спереду тягне корову, а інша ззаду – плуг. А вдома, щоб зорати город, ми, діти, впрягалися в нього й тягли його за собою, а мати ходила за ним.

Багато дітей, закінчивши чотири класи, змушені були залишити навчання та йти працювати. У мене був дуже великий потяг до знань, то батьки вирішили, що мені треба ходити до школи далі.

...Якщо заглянути до словника іншомовних слів, то слово «кок-сагиз» тлумачиться як багаторічна рослина родини складноцвітих, каучуконос. Мое покоління знає про цю рослину не з книжок. Вона була виведена штучно з усім відомої кульбаби, лише в її коренях було більше речовини, з якої виготовляли потрібну країні гуму. Ми ж, діти, збирали пушок з рослини, де було насіння. Вивели її у тридцять шостому році, а я почала ходити збирати пушок після першого класу. Для цього Тьотя пошила мені полотняний мішок із зав'язками через ший. Збирали двома руками, складали у мішечки, а ввечері йшли здавати ланковій до клуні. Там вона його зважувала та вела облік. Частенько ми з Валею прокидалися рано і до школи встигали збігати на поле і назбирати пушку з чужої ланки, а після уроків уже йшли на свою.

Напроти нас стояла хата, де, як розказували люди, у голод тридцять третього року донька зарубала свою матір, м'ясо посолила та склала до бочки.

– А ти знаєш, де вона голову матері поділа? – якось спитала Валя.

– Звідкіля мені знати?

- Вона її віднесла до клуні!
- Та йди ти!
- Не віриш - спитай у моєї бабці.
- До якої клуні? - запитую я, відчуваючи, що вже стає лячно.
- До тієї, де ми здаємо кок-сагиз.

Сказала отак Валя і забула про все. А я, як іду здавати кок-сагиз, так і дивлюся, чи не лежить та голова у клуні. Сама туди заходити боялася.

Спочатку за зібраний кок-сагиз не давали нічого, а потім почали видавати за один кілограм сто грамів цукерок-подушечок. У кінці тижня я йшла до крамниці, куди вже були передані списки, й продавчиня давала мені у кульку цукерки. Несу додому, а вони так пахнуть, так ваблять, що сил немає. Так і хочеться хоча б одну скуштувати! Понюхаю, але не ім. Притисну пакетика до грудей і несу додому. Вдома Тьотя (вона була за старшу) сховає їх у скриню, на якій я спала, щоб потім по п'ять штук видавати усім до чаю. А чай з чого? З гілочок вишні та смородини.

Здавалося б, і війна закінчилася, а жити легше не стало. Селян зобов'язали сплачувати податки. Чи ти маєш, чи ні, - повинен здати державі сорок кілограмів м'яса, двісті сімдесят літрів молока, дев'яносто яєць. І все це безкоштовно. А де те м'ясо? Чи ми самі їли його? А ще примушували купувати облігації за гроші. Добре, що хоча б можна було податок сплатити грошима. То яйця самі не їли, здавали, а Тьотя шила людям потроху якусь одежину, заробляла копійчину, то й сплачували податки. За кожне плодове дерево та кущ теж потрібно було їх платити. А якщо врахувати, що дерева плодоносять гарно лише раз на два роки, то люди почали вирубувати яблуні, груші, вишні та сливи. Село, що колись потопало в садках, швидко стало «лисим». З болем у серці батько вирубав усі дерева та кущі. Стало порожньо і сумно.

Коло нас жила жінка, яка залишилася вдовою. У неї була донька, моя однолітка, Ніна. З нею ми мало товаришували, бо вона була хитрою та часто мене обманювала. Мій батько допоміг вдові вирубати садок, але один кущ червоної смородини жінка попрохала залишити. Прийшло літо, а у нас ні садочка, ні ягідки, ні яблучка. Тим часом у Ніни на городі (аж із вулиці було помітно!) зачервонів ягідками кущ смородини, який ми завжди називали порічками. Я кілька днів ходила на вулицю та заглядала крізь паркан на той кущ. А він ставав з кожним днем ще червонішим, ще привабливішим. І ось одного разу я вирішила сходити до Ніни в гості. Саме того дня її мама пішла в місто на базар, тож випадала слухна нагода. Прийшла до Ніни, а та й запитую:

- І чому це ти вирішила прийти до мене, а не подалася до своєї Валі?
- Згадала, що ти мене запрошувала погуляти разом.
- А як же Валя? - підштрикує мене Ніна.
- Зачекає до завтра, - відказую, а самій стає соромно.

Потралися трохи у дворі, а я все нишком зиркаю на кущ порічок.

– Покажи мені, що у вас росте на городі, – схитрувала я, щоб заманити Ніну ближче до куща з ягідками.

– Ходімо! – з легкістю погоджується сусідка, і ми вже ходимо вузьенькою стежкою. Ніна розповідає про городину, а я її не чую, бо вже нічого не можу чути, можу тільки бачити один кущ, який весь аж червоний.

– А ось це – порічки! – Ми зупиняємося, не дійшовши до куща, але я вже добре бачу стиглі ягідки, які рясно-рясно обліпили гілки, сонце в них переливається янтарем, не даючи мені спокою.

– Але рвати їх не можна, – ніби вгадавши мої думки, застерегла Ніна.

– Чому?!

– Бо під цим кущем похована нехрещена дитина.

– І що тепер? – втрачаючи надію скуштувати ягід, запитує сусідку.

– Мама сказала, що та дитина прийде й задушить того, хто буде рвати та їсти ягоди, – каже Ніна та ковтає слину.

І ми в це вірили! Які ж ми були наївні, не те що сучасні діти: ще розмовляти добре не вміють, але вправно користуються комп'ютером.

Страшенно хотілося яблук!

У нашому селі перед війною побудували нову школу на місці, де колись був панський маєток. Зберігся сад, який так і називали – «панський». Там росли великі старезні яблуні. І це у пору, коли на сільських подвір'ях не було фруктових дерев! Тож ми, діти, з нетерпінням чекали літа, часу дозрівання на деревах яблук. Тоді до саду збігалася вся дітвора села, мов монголо-татарська навала. Хто міг, залазив на яблуні, а інші збивали яблука палицями з усіх боків. І яка ж то була насолода, коли вдавалося поласувати зеленим, ще не достиглим яблучком завбільшки з волоський горіх! Особливо щастило тим, хто міг дістати яблучко хунтівки. Воно було не таке кисле і нам здавалося солодким та смачним. А я ще й додому приносила яблучка братикам та сестричкам, бо пам'ятала, що найстарша, тому повинна про них піклуватися.

Попереду мене у класі сиділа дівчинка Маняша. Її батько не повернувся з війни, а крім неї у родині було ще трійко маленьких діточок. Вони дуже бідували, тому Маняша ходила до школи по черзі з сестрою, бо не було у що вдягтися. Дівчинка частенько приходила на заняття замурзана сажею. То рука в неї була забруднена, то шия, а то й щоки в сажі. Один з хлопчаків почав з неї насміхатися та дражнити її. Удома я розповіла мамі про Маняшу.

– А ти її не дражнила? – поцікавилася мама.

– Ні. А що?

- Бо у бідної вдови немає чим топити в хаті, а щоб діти не замерзли вночі, вона їх кладе спати у піч, - розповіла мені мати.

- Як... у піч?

- А ось так, - зітхнула мати. - Протопить піч - не так, як треба, а як є можливість, тож вона ніякого тепла не дає, а ковдри у них немає, бо давно вже на харчі виміняли, - і на ніч кладе дітей у ще теплу піч.

- Там же темно і страшно!

- Ось тому дівчинка і брудна. А що поробиш? Краще вже в сажі, аніж замерзнути, - сказала мама та перехрестилася.

Наступного дня у школі той самий хлопчисько знову почав тицяти пальцем у бік Маняші та насміхатися з неї. Я розлютилася на нього не на жарт. І хоча була неслівлива, підбігла до нього ззаду та й луснула долонею його по спині з усієї сили. Він не очікував від мене такого, тож завмер з роззявленим ротом.

- Якщо ти хоча б ще раз зобидиш Маняшу, - закричала я вже з переляку, бо й сама дуже злякалася, - то я... я... я таке тобі зроблю!

- І що ти мені зробиш? - Хлопчак нахабно посміхався.

Я зрозуміла, що зараз він може мене відлупцювати, тому кинулася до нього та вцепилася в його пихате обличчя нігтями.

- Ось що! - верещала я, дряпаючи йому лице. - Ось що я тобі робитиму!

- Відчепися! - заволав він. - Пришелепувата!

З почуттям переможця я підійшла до Маняші та взяла її за руку. Умить маленька долонька дівчинки міцно стисла мою на знак вдячності, і на замурзаному худенькому обличчі з'явилася неслівлива усмішка. З того дня ми з нею потоваришували. А одного разу Маняша змогла мені віддячити. Дівчинка принесла до школи справжнє велике стигле яблуко! Я не знаю, де вона його взяла, але як тільки школярі помітили у неї в руках таку розкіш, то враз оточили її колом і почали канючити:

- Дай вкусити!

- Дай маленький шматочок!

- Залиш «кісточку». Будь ласка!

Так було завжди, коли хтось приносив яблуко чи грушку. Зазвичай давали відкусити ліпшим друзям. Я не просила, а лише дивилася на те яблуко жадібними голодними очима. Маняша підійшла до мене, надкусила яблуко, а потім розламала навпіл.

- Бери! - сказала вона, простягаючи мені пів'яблука. - Це тобі!

- Так нечесно! Ти їй багато дала! - загудів натовп.

Я подякувала подрузі й передала яблуко Валі. Чи то насправді воно було таке смачне, чи мені здалося, не знаю, але отой солодкий смак запам'ятала на все життя.

Літо сорок шостого та сорок сьомого років видалося дуже спекотним. Земля стомилася від спраги, але дощі десь забарилися. Врожаю не було, і для нас настали лихі часи. Вже після Нового року в погребі було порожньо. Не було ані картоплини, ані бурячка, а про хліб вже й годі говорити. Щоб не вмерти з голоду, дорослі брали мішок, кочергу та йшли вночі до колгоспу. Там у буртах, засипана землею та соломкою, була картопля – єдиний порятунок від голодної смерті. Багатьох чоловіків ловили за цим заняттям і садовили за ґрати. Але люди робили це знову та ризикували, бо йшлося про життя дітей, які пухли від голоду.

Одного разу пізно ввечері ми почули, що тато збирається йти до колгоспу красти картоплю. Жінки тихенько плакали, проводжаючи його.

– Цитьте, – прошепотів тато, – бо дітей побудите. А самі, що б вам не казали, гніть своє «не знаємо, де він».

– Господи! – було чути плач матері.

– У мене немає вибору, – це тато.

– А якщо спіймають? – зойкнула Тьотя.

– Не спіймають, – каже він підбадьорливо. – Надворі така заметіль, що гарний хазяїн собаку не вижене. Одразу сліди снігом занесе – і все. А не пійманий – не злодій. Я й так довго чекав слушної нагоди.

– Може, обійдемося якимось? – зашепотіла мати.

– Як? Не можу більше бачити, як діти дивляться голодними очима. Треба їх рятувати.

– Якщо тебе піймають та посадять... – почала мати.

– Не каркай в дорогу, – зупинив її тато. – Відчуваю, що все буде добре.

І він, не запалюючи світла, вдягнувся й пішов. Та хіба ж ми могли спати?! Попритихали, як мишенятка, та все вслухаємося у тишу. А надворі вітер вие, завірюха аж свище, виспівує щось жахливе та сумне. Дорослі теж не сплять, але лежать тихо, прислухаються. Час тягнеться нестерпно довго. Моя уява починає малювати найжахливіші картини, хочеться плакати за татом, але я лежу тихо.

Нарешті двері в сінях тихенько закрипіли. Чи то завірюха так підвиває? Потім прочинилися хатні двері, увірвався холод – відчула на собі, бо спала якраз біля входу на скрині. Але то все неважливо! Головне, що тато повернувся.

– Тихо! – наказує батько. – Все добре!

Він швидко обтрушує з кожуха та валянок сніг, ставить кочергу біля печі та кудись у темряві ховає заповітний мішок. Я трохи заспокоїлася, пошепки подякувала Богові за те, що тата не спіймали, і вже зібралася спати, коли у двері гучно загрюкали.

– Відчиняй! Негайно! – закримів чужий голос знадвору.

– Господи! Що ж тепер буде?! – зашепотіла перелякана мати.

– Спокійно, – сказав тато, встаючи з ліжка. – Ви нічого не знаєте. Зрозуміли?

Закалатало серце в грудях від переляку, аж дихати важко стало. Лежу та прислухаюся. Ось тато відкриває чужим людям двері, вони вриваються до хати, і менші діти починають плакати від страху.

– Засвіти світло! – наказують чужі дядьки.

– А що трапилося? – питає батько й запалює лампу.

– А то ти не знаєш?!

– Ні.

– І з хати, хочеш сказати, нікуди не виходив?

– Та ні ж бо! Ні.

– А чому ж від бургів до твоєї хати сліди ведуть?

– Цього не може бути! Богом присягаюся! – божиться бідний батько.

Чоловік у засніженому кожусі прискіпливо оглядає татові валянки.

– Кажеш, що з хати не виходив?

– Так.

– А чому ж вони у снігу?

– Не може бути! – стоїть тато на своєму.

– Ти брешеш! – вже кричить чоловік у кожусі під плач переляканих дітей. – На них ще є краплі від талого снігу.

– Так то ж я до вітру надвір виходив!

– До вітру кажеш? Брешеш, сучий потрух! До колгоспного майна руку простягнув? Ось і на кочерзі сира земля видна! Обшукай хату, – наказує він другому чоловікові. – Знайдемо картоплю, що накрив – довго ще своїх цуценят не побачиш!

Мати не витримує, закриває долонями лице і починає тихенько плакати. «Все, – думаю, – зараз знайдуть мішок з картоплею і заберуть нашого тата до в'язниці».

Почали вони робити обшук, заглядають усюди, а знайти не можуть. А батько стоїть посеред хати, як з хреста знятий. Скаженіють від злості непрохані гості, добре розуміють, що тато тільки-но повернувся з колгоспного поля, а мішок як крізь землю провалився. Все обшукали, аж спітніли, а картоплі не знайшли.

– Знаю, що ти крав, – каже чоловік у кожусі. – Знаю напевне!

– Ви ж самі бачите, що немає в мене картоплі, – запевняє тато. – Якби ж була, то чи не знайшли б ви її? Шукайте, якщо ваша ласка!

Знову почали чужинці заглядати усюди, а мішка знайти не можуть!

– Іншого разу знайду, тоді не відкрутишся! – кинув непроханий гість зі злом і вийшов з хати, голосно грюкнувши дверима.

Усі з полегшенням зітхнули, перехрестилися, подякували Богові. Ще довго не розмовляли, сиділи тихо та все прислухалися: чи не повернуться? Чи, бува, не підслуховують під вікнами? Першою до тяти прийшла Тьотя. Вона взяла в руки лампу, позаглядала у вікна, затила щільніше фіранки.

– Ти й справді повернувся з порожніми руками? – тихо питає Тьотя батька.

– Ще б пак! Півмішка картопельки роздобув! – майже пошепки каже той.

– Куди ж ти її приткнув? – дивується мати. – У хаті геть усе перерили! Зазирнули у кожну шпарину!

А тато посміхнувся та поліз за піч. Там вгорі були невеличкі пічки, де ми завжди сушили одяг, а внизу, схована за бильцями ліжка, була пічка більшого розміру. Ось туди він і встиг засунути мішок. Усе обшукали, а в те місце заглянути не здогадалися. Повеселіли жінки, зраділи діти. Ще б пак! Найближчі дні не голодуватимемо!

Картоплю швидко з'їли, і в хаті знову стало сумно – не було чого їсти. Якийсь час їли картопляне лущиння, та швидко й те закінчилось. Полізла мати до скрині, дістала єдину теплу та гарну річ – свою білу вовняну хустку.

– Не треба, – каже батько. – Залиш собі.

– А діти? З голоду пухнутимуть? Зараз треба дітей рятувати, а не про себе думати.

Сів батько на лаву, обхопив у відчаї голову руками. А що поробиш? Пішла Тьотя до міста та й обміняла хустку на відро картоплі.

А в мене почався авітаміноз, на голові стало випадати волосся і з'явилися три лисини. Вранці, перед школою, мати довго розчісувала мене, намагаючись так заплести кіски, щоб не було видно лисин. А тут ще в школі сказали, що

приїхав фотограф зробити світлини відмінників навчання для Дошки пошани. Вчительці довго прийшлося мене розчісувати, щоб сховати ті мої лисини. Добре, що на світлині не було видно моєї сукні. Вона геть вся вигоріла, а на сидниці була нашита величезна латка іншого кольору.

У цей час у школі варили суп із пшениці та давали сиротам і бідним. Я дуже соромилася йти їсти, то вчителька брала мене за руку й вела до столу. А у тому супові – лише вода та варена пшениця.

Іноді мене до себе додому запрошувала перша вчителька – Надія Іванівна. Яка ж вона була гарна! Волосся чорне, велика та товста коса була красиво вкладена навколо голови. Дивлюсь на неї з неприхованим захопленням і думаю: «Все одно ходитиму до школи та гарно вчитимуся, щоб стати такою ж, як Надія Іванівна. І лисин у мене не буде, а виросте така ж довга та блискуча коса».

– Ну що, Марічко, – каже вчителька, а мені дуже подобається, коли вона так до мене звертається. – Не передумала бути вчителькою?

– Ну що ви?! Ніколи не передумаю! – відповідаю я.

Надія Іванівна посадить мене за стіл, а я очі на полиці продала. Там стільки книжок! Як у бібліотеці. Нагодує мене вчителька, ще й книжку якусь цікаву дасть почитати. Лише потім я зрозуміла, що книжки – то був лише привід запросити до себе та дати щось поїсти, бо так просто прийти до Надії Іванівни я соромилася. Іноді мною керував голод, і тоді я рвала квіти, яких було повно насаджено під хатою (добре, що хоч їх податком не обкладали!), та несла букет вчительці. Насправді ж то був привід, щоб вона чимось пригостила. Іноді вчителька мені давала коржика або оладку, а частіше пригощала козячим молоком. Надія Іванівна приїхала до нашого села на роботу. З собою вона привезла невелику валізу з одягом, велику – з книжками, а ще привезла з собою... козу. Молоду вчительку поселили на другому поверсі школи, а козу – у шкільному сараї. Влітку тварина паслася у «панському» саду, а коли приводила козенят, то Надія Іванівна віддавала їх нам на відгодівлю. Усе літо ми випасали та вигодовували козенят і сушили траву на зиму. Коли малюки виростали, ми повинні були одного з них віддати вчительці, другого залишали собі. Якою ж радістю було, коли та коза приводила не двох, а трьох дитинчат!

На все життя образ Надії Іванівни залишався для мене взірцем краси та душевної доброти.

Іншим учням було не легше. Деякі діти ходили до школи зовсім пухлі, а дехто навіть не міг до неї дійти, то лежав вдома.

Ледь дочекалися ми того року весни. Подекуди ще лежав на полях сніг, а люди посунули з лопатами та сапами на поле, де торік вирощували картоплю. Перекопували землю та де-не-де знаходили картоплинки. Вони були після зими мерзлі та гнилі, але все одно їх збирали. Називали таку картоплю «гнилушкою». Спочатку її обмивали, клали у піч та висушували. Потім з неї обдирали шкірку, товкли в ступі та пекли оладки. Наїмося їх, а тоді починаємо блювати.

По тому з'явилася лобода, яку теж можна було їсти. А там пішли щавель, біла акація, конюшина. Їли все підряд, навіть листя з липи. Все здавалося смачним, бо завжди хотілося їсти.

Навесні мати ходила на роботу до буртів. Там жінки перебирали картоплю, і їм дозволяли пекти та їсти її, але це можна було робити лише на місці. Мама сама не з'їсть, а сховає картоплю за пазуху та принесе нам додому. Дістає її нам, а вона в сажі, ми похапаємо та їмо. Мати дивиться на нас, посміхається, а у самої на очах сльози. А нам не зрозуміло, що з нею відбувається: ми ж їмо, то чому ж вона плаче?

Скінчилися жнива. На полях вже був скошений хліб, пройшла погребка і стало майже порожньо, але їй тоді не дозволяли збирати колоски, що подекуди залишилися. Та людей голод все одно гнав туди. В основному йшли діти, бо їх можуть лише прогнати, а дорослих могли посадити до в'язниці.

Пошила нам Тьотя полотняні мішечки, повісили ми їх на плечі та їй пішли за колосками. Сидимо у лісі, вдивляємося, чи не іде де об'їждчик. Страшно, але треба йти. Вискакуємо на поле, хапаємо ті колоски тремтячими руками та все оглядаємося. Побачимо якусь людину здалеку – біжимо щодуху до лісу, щоб там сховатися. Потім знову йдемо, переборюючи страхи. Назбираємо у торбинки, несемо до лісу, де стоїть мішечок. Туди колоски пересиплемо, і знову на поле. Ноги босі, суха стерня впивається в дитячі ніжки, залишаючи в них болючі скабки, але треба йти знову і знову.

Йдемо одного разу з Валею з поля. Дуже потопилися, бо ходили по колоски аж до сусіднього села. Спека стоїть. Хочеться і їсти, і пити. Дійшли до місця, де у війну був німецький аеродром. А там великі ями залишилися після того, як відступаючі війська підривали свої боеприпаси. Стоїть у тих вирвах жовта вода. Я зайшла у неї по коліна.

– Яка тепла водичка, – кажу подрузі.

– То давай скупаємося! – пропонує та.

Ми огледілися – нема ні душі навколо.

Понапивалися з тієї ями води, поскидали з себе одяг та їй полізли купатися. Ото тільки їй радості, що вода тепла! Прийшли додому, я розповіла матері, де ми купалися. Вона нас висварила, бо вже не раз були випадки, коли діти підривалися на мінах та снарядах, які залишилися в землі після війни.

Одного разу об'їждчик таки нас наздогнав. Ми так захопилися збиранням колосків, що не помітили його. Він був на коні, з батогом у руках. Ми запізно його вгледіли і з криками побігли до лісу. Майже біля лісу він налетів на нас з брудними лайками та по спинах нас батогом, по спинах! Прийшли додому, плачучи. Одяг на спині вплив у закривавлені рани. Обмила нас мати, вклала поряд на лавці, обробила рани чистотілом, щоб знову могли йти за колосками. Зібрані колоски товкли в ступі металевим товкачем, який називали ломом. Потім остюки пропалювали на вітрі у дерев'яних ночвах, і вже тоді пекли хліб.

Скільки ж того року у нас, дітей, було роботи! Треба і цвіт акації рвати, і груші-дички з лісу носити та сушити, і колоски збирати. А я ще й на

роботу ходила до лісництва збирати соснові шишки та на полі кок-сагиз. А якою була радісною новина, коли сказали, що зернятка жовтої акації прийматимуть за гроші! Назбираємо мішок стручків, потім вдома висушимо, полущимо та бігом несемо здавати.

Восени мені за гарне навчання на урочистій лінійці в школі подарували справжні панчохи. Скільки ж то було радощів! А на Жовтневі свята я отримала за роботу в колгоспі грамоту ЦК комсомолу. Її вдома повісили у рамочці на стіні.

Взимку знову не стало чого їсти. Пішли чутки, що люди їздять на Західну Україну та міняють там речі на зерно.

– Поїду я на Західну Україну, – сказав одного разу батько, – бо не виживуть діти.

– О Господи! – схлипнула мати.

– Навіщо їхати у таку далечинь? – втрутилася Тьотя. – Піду до міста, можливо, там вдасться щось обмінати.

Ходила вона пішки до міста цілий тиждень, носила на базар речі, мерзла з ними весь день. Ми чекали її з нетерпінням та надією, але щоразу Тьотя поверталася з порожніми руками та відводила вбік очі. Напевне, у людей вже не було ані зерна, ані борошна. Вийняла мати зі скрині ту сукню, що тато їй з війни привіз у подарунок.

– Забирай, – каже батькові. – Вона майже нова. Я кілька разів до церкви вдягала, і все.

Тьотя дістала свою хустку, материна сестра свою. Поїхав тато з цими речами на Захід, а ми почали його чекати. І дочекалися! Привіз він тоді півмішка зерна. Яка то була радість!

У радянські часи колгоспники мали право тримати присадибну ділянку площею 0,30 га, незалежно від того, скільки було членів сім'ї, а службовцям давали по 25 соток. Після війни в нашій родині було дев'ятеро людей. І ось на своїй ділянці були грядки з овочами, посаджена картопля та жито на хліб. Житні колоски жали серпами, потім мололи ціпами, а вже зерно доводилося молоти на саморобному млині. Хліба завжди не вистачало на дев'ять ротів, тож у тісто додавали терту картоплю. Від цього хліба ставало більше, але він не підходив, був не пухкий, а твердий, як цеглина, до того ж мав дуже неприємний присмак.

Біля нашої хати було лише 25 соток, тому дали нам ще клапчик городу за селом. Від нашої вулиці вів провулок на поле, де був цей город. Його ми називали «біля акаційок», бо над дорогою росли кущі білої акації. З п'яти років я сама ходила туди полоти картоплю. Весь час мені було там лячно. Якось почула, як Тьотя розповідала, що на місці нашого городу була садиба діда Грицька. Жив він усамітнено та тихо. Одного разу блискавка влучила в його хату, яка згоріла разом з господарем. А на тому місці, де на городі ямка, був льох старого. Я почула цю розповідь одним вухом і, коли прийду на город, усе ту ямку оминаю. Боязко, бо можна провалитися в льох, а там обгорілий дід лежить. А одного дня злякалася не на жарт. Іду провулком на

город, пісеньку наспівую, аж раптом бачу – стоїть посеред дороги півень... без голови! Я так злякалася, що заверещала та побігла чимдуж додому.

– Там!.. Там!.. – захекана та перелякана, тичу кудись пальцем, а сама не можу слова вимовити.

– Що трапилося?! – кинулася до мене Тьотя.

– Там...

– Тебе хтось зобидив?

– Ні.

– То що ж трапилося? Скажи мені, Марійко! – Тьотя збризнула мое обличчя холодною водою.

– Там півень без голови! – випалила я на одному подиху.

– З відрубаною головою? – допитується Тьотя.

– Ні! Там, на дорозі, стоїть півень, а в нього немає голови!

– Такого не може бути! – усміхнулася Тьотя, зрозумівши, що нічого страшного не трапилося. – Дитинко, тобі привиділося. Заспокойся та йди на город, бо незабаром спека почнеться.

– Не піду! – сказала я. – Я боюся півня без голови.

Пішла Тьотя мене провести. Підходимо до того місця, а там стоїть півень... вже з головою!

– Ось бачиш, – засміялася Тьотя, – є у нього голова, а ти що казала?

– Ти мені не віриш, але у нього її не було – я бачила на власні очі!

Лише пізніше я побачила у дворі, як кури можуть ховати голову під крило і так стояти на одному місці. Здавалося, що у них насправді її немає. Чи я, мале дівча, могла знати про таку курячу хитрість? І взагалі, у селі на той час не було навіть радіо, не те що телевізорів. Газети люди не виписували, бо в основному були або малограмотні, або зовсім неписьменні. А ми, діти, вірили у все що чули.

Я навчалася в першому класі, у нас ішов урок письма. Я щось старанно виводила в зошиті, коли крізь відчинені вікна увірвалися звуки музики, якої я ніколи не чула. Всі учні завмерли, вслухаючись у ті дивні звуки.

– Це грає духовий оркестр, – пояснила нам Надія Іванівна.

А вже за хвилину нам сповістили, що цей день, двадцять першого вересня тисяча дев'ятсот сорок четвертого року, вважається днем визволення нашого села від загарбників, тому всіх учнів відпустили на свято. Ми побігли до сільського клубу, що його було збудовано перед війною. Там був великий балкон, на якому розмістився оркестр. Ми стояли, зачаровані музикою, бо

ніколи подібного не чули, навіть тих музичних інструментів не бачили. На звуки оркестру почали підтягатися люди з усіх кінців села. Потім був мітинг, після нього виступали самодіяльні актори з міста. Я ніколи не забуду це свято – перший день нашої перемоги. Скільки ж то радощів було в очах людей! Радощів і смутку, бо ще тривала війна, всі чоловіки були на фронті, і жінки не знали, чи повернуться вони додому, чи ні.

Що таке смерть, нам було відомо не за чутками, бо зіткнулися з нею ще в ранньому віці.

У голодний сорок шостий рік у нашому селі з'явилися два нетутешні хлопчики восьми та десяти років. За плечима у них були торбинки з якимись речами. Діти ходили селом та вимінювали домашні речі на харчі. Якось надвечір вони постукали до нашої хати. Привіталися російською мовою. Мати пустила їх досередини.

– Сідайте, рідненькі, – запропонувала вона. – Відпочиньте.

– Дякуємо, – відказали ті в один голос та примостилися на ослінці. Сіли, а самі очі продали на стіл, де стояли глиняні полумиски. Там було порожньо.

– Хто ви? Звідки будете? – запитала мама.

– Я – Коля, – сказав менший. – А це мій братик Вася. Ми з Москви.

– Як то?! З самої Москви? – здивувалася мати.

– Так. Ми жили з татом та мамою. Батька на війні вбито, а мама померла, – розповів Вася. – Родичів у нас нема, то щоб з голоду не померти, ми зібрали татові й мамині речі та й пішли по селах міняти на харчі.

– І так далеко зайшли, – зітхнула мати.

– Бо не всюди можна дістати їжу, – по-дорослому сказав Коля. – Люди самі голодні. Голод.

– І там, у Москві, теж голодно?

– А звідки ми візьмемо харчі? У дитбудинок не хочемо, тому й мандруємо селами. Усюди люди бідують.

– Так воно й є. А де ж ви ночуєте?

– Де прийдеться. Іноді люди пускають переночувати, а коли й у лісі.

– А далі? Що ви будете робити, коли надворі стане зимно? – допитується мама.

– Додому повернемося, – серйозно відповів старший братик. – Дорогу туди я знайду.

– Як то?

– Люди добрі підкажуть. Тітонько, а вам не потрібна тепла кофтина? Вона майже нова! – Вася швиденько зняв торбинку з плечей.

– Ні, дитинко, – зітхнула мати. – Нам потрібні харчі.

– Тоді ми підемо далі, – чи то сказав, чи запитав Вася.

– Зачекайте. Ніч на порозі. Куди ви підете? Повечеряєте з нами, відпочинете, а завтра вже рушите далі, – сказала мама.

Ми потіснилися за столом. На вечерю у нас було по вареній картоплині без хліба та компот із грушок-дичок, які ми назбирали в лісі. А щоб він був солодкий, Тьотя натерла цукровий буряк та відварила його у воді. Так званий сироп правив замість цукру, а відварений та віджатий буряк залишили на сніданок. Хлопчики як за себе кинули ті картоплинки, запили компотом, подякували й одразу ж повеселіли. Вони були чимось схожі на нашого Стьопочку – такі ж гарненькі та біляві. Можливо, тому вони швидко з ним потоваришували. Коли старші впоралися надворі та зайшли до хати, то всі трое спали на долівці, обійнявши один одного. Вранці братики поснідали з нами буряком, попили водички та й пішли. А вже за якусь годину за селом пролунав вибух. Стривожені люди побігли туди. Там, на узбіччі дороги, під великою липою вони знайшли понівечені тіла братиків. Скоріше за все, ті сіли відпочити під деревом і на чомусь підірвалися. Ховали хлопчиків усім селом. Поруч могили моєї бабусі Одарки викопали селяни яму та поховали їх у одній труні. Ніхто не знав їхнє прізвище, тому поставили дерев'яний хрест, де хтось із чоловіків завбачливо вирізьбив лише імена. Ми, діти, дуже плакали, бо так було шкода братиків. Дорогою додому моя мама ще дужче розплакалася.

– Ну досить вже, досить, – почала її втішати Тьотя. – Що тепер вдієш? Смерть не вибирає, старий ти, молодий чи зовсім дитина. Напевне, така була їхня доля.

– Та воно-то так, – схлипнула мати. – Якби ж то я знала, що у тих дітей вчора була остання вечеря, то не їла б свою картоплинку, а їм би віддала. Нехай хоча б перед смертю наїлися.

– Та чи наїлися б вони твоєю маленькою картоплинкою? – зітхнула Тьотя. – Усі ми голодні, і діти голодні, і не знаємо, чи прийдуть кращі часи, чи помремо від голоду...

А вже за кілька днів трапився у селі ще один трагічний випадок.

Був теплий літній день, тож я пішла до річки випрати рушничок з кухні та освіжитися. Стою на дерев'яній кладці, рушник намочила у воді і раптом побачила велику рибину. Я й завмерла! «Зараз вона підпливе ближче, – розмірковую собі. – Я її гепну мокрим рушником по голові, а потім підхоплю руками та й принесу на вечерю. Ото всі зрадіють! Хвалитимуть мене, а я візьму собі найкращий шматочок». Я так замріялась, що аж слинка потекла! А клята рибина, ніби вгадавши мої думки, почала мене дратувати. Підпливе ближче, подивиться пильненько, а тоді хвиць хвостом і зникне. Опісля знову випливає та поглядає на мене. І тут звідкілясь з'явилася старша Маняшина сестричка Христинка. Біжить берегом така весела, підскакує, а разом з нею скачуть по спині її чорні кіски.

- Ходімо на пісочки, - покликала мене Христинка, - покупаємося.

- Тихо, - засичала я, але було вже пізно. Рибина зникла.

- Чому тихо? - Христинка підійшла до мене ближче.

- Хотіла рибу спіймати, а ти її сполохала, - відказала я сердито.

- Дурненька! - засміялась дівчина. - Руками рибу вловити не можна! То підеш зі мною?

- Ні, - сказала я, хоча мала намір піти скупатися, бо тут було і глибоко, і дно річки прогрузало. Зазвичай ми ходили купатися «на пісочки», там був пісок і на березі, і на дні. Христинка махнула мені рукою на прощання та побігла далі.

Незабаром прогрімів вибух. З кладки мені було видно, як вгору здійнявся стовп води. Одразу ж люди повибігали з хат та кинулися туди, де гримнуло. І я за ними. Коли прибігла на місце події, то побачила натовп людей. Жінки голосили, а один чоловік сидів на піску. Я підійшла ближче й скрикнула від жаху. На березі лежала мертва Христинка. Її тіло - усе в крові, і однієї ноги не було взагалі.

- На міну дитина наступила, то й підірвалася, - сказав чоловік. - Це ж треба, яке горе! Тут і мої дітлахи купалися, а воно он як вийшло...

- Треба ногу знайти та матір сповістити, - сказала якась жінка.

Хтось побіг до матері Христинки, а чоловік почав шукати у воді відірвану ногу. Прийшла Тьотя й потягла мене за руку додому.

- Там рушник, - сказала я, показуючи на кладку.

- То збігай заberi.

- Не піду, - захлипала я. - Боюся!

- Чого ти боїшся?

- А якщо там нога плаватиме?

Христинку так і поховали без ноги, а я ще довго боялася купатися в річці. Все придивлялася, чи нема там ноги загиблої дівчини.

Мій дев'ятий клас був багатий на події. Спочатку Тьотя мене силою потягла до церкви.

- Не піду! - плакала я дорогою. - Я ж комсомолка!

- А як тато був на війні, то до кого зверталася з молитвами за допомогою?

- До Бога, але ж я тоді була зовсім мала та дурна!

- А Боженько допоміг йому і з полону втекти, і з оточення вийти, і додому повернутися. А ти думала, що б могло з тобою трапитися, якби ти пішла тоді з Христинкою купатися? Бог тобі зберіг життя.

- Все одно не піду! - сказала я і зупинилася біля самого порога церкви.

- Донечко, - так Тьотя зверталася до мене. - Ось вислухай мене. Ти вже майже доросла, скоро школу закінчиш, залишиш село, вступиш до інституту. Тоді вже точно не зможеш піти до церкви, бо якщо дізнаються, то виженуть. А тобі потрібно сходити, сповідатися, причаститися. Треба Бога попросити, щоб тобі іншу долю дав, не таку, як нам, а кращу. То ходімо, доки є така нагода.

Я погодилася, пішла та зробила все так, як наказувала Тьотя. У церкві я не довго розмірковувала, про що благати Всевишнього. Я попросила, щоб Він дав мені змогу стати вчителькою. Це було мое найбільше бажання.

Пам'ятаю, як була траурна лінійка в школі, коли помер Сталін. Тоді всі плакали, як за рідним батьком. Я теж плакала. Сльози мої були щирі.

А взимку захворів наш улюбленець Стьопочка - син Тьоті. Він занедужав, заслаб, почав худнути та погано їсти.

- Що у тебе болить, мое янголятко? - допитувалася схвильована Тьотя.

- Нічого, - казав хлопчик і прикривав свої великі блакитні оченята.

Потім він почав жалітися, що у нього болить голівка. Прийшла фельдшерка та почала давати Стьопочці якісь пігулки, робити йому щодня уколи. Але дитина танула на очах, мов свічка з воску.

- Зробіть будь-що, - благала Тьотя лікарку, - аби лише він одужав.

- Я і так роблю все можливе, - сказала та. - Але дитя тяжко хворе.

- Що у нього?

- Менінгіт.

Тьотя відкрила скриню, дістала єдину нову річ, яка у неї була - відріз на плаття.

- Ось, візьміть, - простягла їй. - Від широкого серця даю.

Ми всі підходили до Стьопочки по черзі, гладили його русяве волоссячко, намагалися якимось втішити. Але невдовзі він вже майже нічого не їв, став худеньким-худеньким, одні блакитні оченята світяться. Йому і надалі продовжували колоти уколи, але страшний головний біль не проходив. Одного разу, коли я прийшла зі школи, він мене попросив перенести його на теплу лежанку.

- Мені дуже холодно, - тихенько сказав хлопчик.

Я взяла його на руки, а він уже став легенький, як пір'ячко. Поклала на лежанку, вкрила кожухом.

– Тепер краще? – питаю.

– Так, – відказує бідолаха ледь чутно. – Але все одно зимно.

А ввечері, коли всі були вдома, наш Стьопочка тихенько помер. Тьотя голосила, рвала на собі волосся, билася об землю.

– Це за мої гріхи! – кричить несамовито.

– Та які там гріхи?! – мати намагається її заспокоїти. – Ми всі небезгрішні.

– Ні! Ні! Це мене Бог покарав за те, що хотіла дитину у своєму лоні вбити! Пробач мені, мое янголятко! Пробач, дитинко! – побивається бідна наша Тьотя.

Наступного дня прийшли однокласники Стьопочки, принесли від школи вінок. Поховали ми його, насилу Тьотю відтягли від могили, бо хотіла туди за домовиною стрибати. З того часу бідолашну стало не впізнати. Вона зробилася тихою, мовчазною та сумною. Краще вже б тужила чи плакала, аніж сиділа мовчки цілими днями. Дивиться кудись поміж людей, думає про щось своє і ні пари з уст. Покличемо істи за стіл – не йде. Сидить, ніби й не чує нікого. Мати ввечері з ложки залле їй у рота щось, та мовчки проковтне і знову сидить. Ми вже і плакали, і вмовляли її – не чує нас. За кілька днів Тьотя ніби прокинулася. Схаменулася, підхопилася, кудись побігла. Ми за нею. А вона впала на коліна перед образами і пробачення у Бога просить. Та так щиро, що ми не втрималися та розплакалися. З того часу тільки те й робить: то сидить на лавці у німому мовчанні, то падає перед образами на коліна. Їсти зовсім відмовилася. Матері вдавалося в день залити їй до рота лише кілька крапель води. Тьотя почала сохнути, як і її Стьопочка. Викликали фельдшерку. Та оглянула нещасну й сказала, що тіло у неї не хворе, хвора душа.

– Будьте до неї ласкаві та уважні, – дала вона пораду.

Та хіба ж ми не старалися?! Прийдемо, попритулюємося до неї з усіх боків, і розмовляємо, і плачемо, але Тьотя нас не чує – і все. Я вже і книжку «Кривенька качечка» з бібліотеки принесла. Сиджу, читаю, поглядаю на Тьотю. Хоча б один м'яз на обличчі поворухнувся!

На сороковини пішла з нами Тьотя на кладовище. Побачила могилку сина, згадала. Впала на неї, знову пробачення просить. Попрощалася з дитям та пішла покійно за нами додому. Йде така смиренна, така тиха, лише похитується, бо стільки днів нічого не їла. Прийшла додому, лягла на дерев'яну лаву, руки на грудях склала. Ніби заспокоїлася, думаємо. Мати взяла ряднину, підійшла до Тьоті, щоб її вкрити.

– Нема у вас, дітоньки, більше Тьоті, – тихо сказала мати. – Померла вона. Від туги за дитиною померла.

Полегшення у житті відчулося на початку п'ятдесятих років. У той час ми вже не голодували, хоча розкоші не зазнали. Я вже не ходила в латаній-перелатаній та перешитій сукні, а мала ситцеві платтячка. Щоліта я ходила на роботу разом з дорослими в колгосп. Маняша взагалі пішла працювати після четвертого класу. Їй доводилося робити все нарівні з дорослими, не маючи поблажок для свого юного віку. Вона з нетерпінням чекала літа, коли ми з Валею підемо на роботу і будемо цілісіньке літо разом.

Того літа, коли я закінчила дев'ятий клас, ми знову були разом. Зазвичай усі працювали в полі на покосах жита. Його чоловіки стинали косами, а ми, дівчатка, разом з жінками брали скошене та в'язали спочатку в снопи, які складали в полукіпки по тридцять штук, потім їх звозили на конях у велику скирту, поруч з якою працювала молотарка. Найприємнішою була обідня перерва, коли ми похапцем їли, запивали водою з дерев'яної бочки та швидше бігли до коней. Найбільше нам подобалася кобила Ласка. Вона пережила тяжкі повоєнні роки, зорала не один гектар земельки, рятуючи людські життя від голоду. Ласка була вже старенькою, але все ще працювала в колгоспі. Біжимо наввипередки до кобили, а вона вже радіє, бо знає, що дамо шматочок цукру. А ми втрюх, я, Валя й Маняша, сідаємо верхи та ідемо до річки напувати Ласку. Жартуємо, дуріємо, співаємо «Три танкісти похотіли їсти» та заливаємося сміхом. Біля тихої заводі зупиняємося. Ласка одразу ж йде пити воду з річки, а ми в платтях з криками біжимо по воді, опісля пливемо до протилежного берега. Води рідної річки приємно лоскочуть тіло, знімають втому, надають сил. Впадемо на зелений моріжок, але лише на мить. Підхопимося, нарвемо ромашок, поплетемо віночки, повбираємося. Доки Ласка скубе на березі травичку, пливемо до неї. Обмиємо їй впалі боки (нехай і вона освіжиться!) та знову повертаємося на поле.

Так було майже щоднини. Одного серпневого дня ми повернулися з обідньої перерви, а Петрусь почав з нас кепкувати:

– Сміливі на Ласці кататися! Вона добра, лагідна, на ній і дитина зможе. А на Зоні боїтеся?

Не знаю, хто таку кличку дав чорній кобилі, але вона їй пасувала. Зона була молода, норовиста і не кожного підпускала до себе.

– Якщо такий сміливий, то сам на ній катайся, – відказала я Петрусьові.

– А я й катаюсь! А ось ви – боягузки!

– Це ми боягузки? – Маняша стала перед ним, зухвало взяла руки в боки. – Ми такі ж, як і ви. У нас рівність! Чи ти не знав?

– Якщо рівність, то сідай верхи!

– А й сяду! – Маняша гордо скинула голову.

– Не слухай дурня, – тихо кажу подрузі. – Ти ж знаєш, що кобила не до кінця об'їджена.

– Я йому доведу, що дівчата нічим не гірші за хлопців! – голосно сказала Маняша.

Не встигла я й оком моргнути, як подружка хвацько скочила верхи. І в той же час Петрусь цьвохнув кобилі по стегнах лозиною. Зона заіржала, стала дибки, брикнула задом, й за мить Маняша перелетіла через голову кобили і впала попереду неї.

– Навіжений! – заволатала я з Валею в один голос.

Підбігли ми до подруги.

– Як ти? – питаємося.

– Нічого, – кривлячись від болю, відповіла Маняша. – Кіпчиком дуже вдарилася.

– Ну що? Накаталася? – регоче Петрусь.

– Ось я тобі... – Маняша показала йому кулака.

– Що ти? Пожалієшся мамі?

– І пожаліюся! – відказала Маняша, підводячись.

Можливо, вони ще б довго сварилися, але раптом задзвонили у селі дзвони. Всі кинули роботу, повернулися в бік села. Там вгорі стояв стовп чорного диму.

– Пожежа! Хтось горить!

Люди кинули роботу, побігли в село. І ми втрьох побігли. Дзвони завжди сповіщали про пожежу. Коли дісталися вулиці, де горіла хата, там було повно народу, усі носили з колодязя воду у відрах.

– Наша, наша хата! – скрикнула Маняша.

Дійсно, горіло їхнє житло. Як навіжена, забігала Маняша навколо. Вона помітила своїх двох молодших братиків, але матері ніде не було.

– Де мама? – питалася бідолашна людей, але ніхто жінку не бачив, хоча вона мала бути вдома, бо лише вчора повернулася з лікарні, де лікувала хворе серце. Коли пожежу загасили, на згарищі знайшли обгорілий труп. Скоріше за все, жінці стало зле, коли вона поралася біля печі, тож так і померла з кочергою в руках. Маняша спочатку плакала, потім завмерла, ніби закам'яніла.

– Я вже ніколи не пожаліюся мамі, – тихо сказала вона, витираючи очі хусткою.

Після поховання вдови виникло питання, куди подіти дітей? Житла не стало, родичів у них не було. Сусідка згадала, що у неї залишилася адреса двоюрідної сестри батька дітей. Колись, ще до війни, вона приїздила до села в гості з чоловіком, який був військовим. Мати Маняші була неграмотною, тому «генеральша» (як її одразу охрестили в селі) про всяк випадок дала адресу сусідці, і та враз відбила на пошті телеграму в Москву, а наступного дня отримала відповідь: «Скоро приїду». І справді, за

кілька днів приїхала «генеральша». Ледь не все село бігало, щоб подивитися на її шовкову сукню в червоні квіточки, яка була стягнена на талії червоним лаковим блискучим паском. А взута вона була в лакові червоні туфлі на підборах з чорною пряжкою. Жінка мала пихатий вигляд, а її фарбовані кучері весь час спадали на лоба та прикривали підмальовані віи. Мені ж запам'ятався запах її парфумів. Від неї незнайомо та приємно пахло.

Я була поруч з Маняшою, коли жінка кинула зверхній погляд на мою подругу.

– Я прийняла рішення, – сказала вона, а бідна Маняша від напруження боляче стисла мені руку. – Я заберу тебе у свою родину.

– Дякувати Богові! – вирвалося у Маняшиної сусідки.

– Глядітимеш моїх дітей, – продовжила «генеральша». – У мене двоє хлопчиків, а доглядальниці потрібно платити гроші. Ти житимеш у нас, ми будемо тебе годувати та вдягати. Згодна?

– А братики? – тремтячим голосом запитала Маняша.

– Я не сонце, щоб усіх відігріти, – сказала жінка. – Вони вже не такі й маленькі, щоб не вижити в дитбудинку.

Маняша невтішно розплакалася, а за нею тужливо затагли братики. Але що вдієш? Наступного дня дівчина була бліда як крейда, очі червоні від плачу, а в них – страх перед невідомим майбутнім. Щоб не травмувати молодших братиків, які спали у сусідки, Маняша поцілувала їх і тихенько вийшла з хати. Я пішла проводити подругу до автобусної зупинки. Ми йшли мовчки. Попереду «генеральша», за нею – Маняша з приреченим виразом обличчя, поруч з нею крокувала я, а вже за нами потяглися сусіди дівчини. Коли підійшов автобус, Маняша не витримала. Вона припала мені до плеча, й ми обое розплакалися.

– Не плач, – сказала я. – Не можна дорогу поливати слізьми.

– Мені страшно, – прошепотіла подруга. І стільки в її словах було болю та відчаю, що у мене запекло в грудях.

– Все буде добре, – заспокоїла її я. – Ти писатимеш мені, а коли станемо дорослими, ми обов'язково зустрінемося. Добре?

– Згода, – відказала Маняша й усміхнулася крізь сльози. – А ти не сміятимешся з моїх помилок, бо я лише кілька років провчилася в школі?

– Ти що, моя дурненька?! Я буду рада звістці від тебе. Я ніколи, чуєш, ніколи тебе не забуду. І оте яблуко, яким ти мене пригостила, пам'ятатиму все своє життя! – заприсягнулась я Маняші.

– Пора! – дала команду «генеральша», коли автобус зупинився поруч нас, обдавши курявою.

Сусідки мовчки глянули на жінку.

– І не дивіться на мене так, – сказала «генеральша». – З голоду Маняша не помре – це я вам обіцяю. Жінка взяла валізу, пропустила поперед себе дівчину, а потім повернулася і вже з салону автобуса сказала: – І не «генеральша» я, а «майорша». Це так, до вашого відома.

Жінки на те нічого не відказали. Братиків Маняші забрали до інтернату, а від неї я не отримала жодного листа, так і не дізнавшись про її подальшу долю. Проте своє слово я стримала: я все життя пам'ятаю і її замурзане личко, і нашу дружбу, і оте незвичайно смачне яблуко...

Того ж літа батько добудував нову хату, і ми справили входи. Як порівняти з нашою старою похиленою хатинкою, то вона здавалася такою великою, просторою та світлою. Новенькі мостини приємно скрипіли під ногами, ніби наспівуючи пісню. Всюди пахло фарбою та свіжою деревиною. Не встигли ми навішатися новим помешканням, як матирина сестра заявила:

– Я поїду від вас.

– Коли? Чому? І куди ти поїдеш? – У мами посипалися питання.

– До Горпини, що живе на кінці села, приїхала її донька з Донбасу.

– Це та, яка перед війною вийшла заміж за шахтаря та поїхала з дому?

– Саме так. Я розмовляла з цією жінкою, і вона мені розповіла, що живе у невеличкому шахтарському містечку. Гарно там! І квартири з усіма вигодами дають.

– І хто тобі її там дасть? – у розмову втрутився батько. – Чекає на тебе квартира з водою та вбиральнею! Жили в тісноті та бідності, а тепер і хата є, і не голодуємо. Чого тобі тут не вистачає?

– Хочу іншого життя для своєї доньки. Звичайно, я вам усім вдячна за те, що сприймали мене з донькою як найрідніших людей, але тепер інші часи. Я не хочу, щоб моя дитина на весь вік залишилася працювати в колгоспі та жити в селі.

– Ти диви яка! – хмикнув батько. – Міською захотілося бути! Руки бруднити набридло! Чи гній почав більше тхнути?

– Зовсім не так. Доведеться бруднити не лише руки, а й усе тіло, – сказала жінка, – бо я працюватиму шахтаркою.

– Шахтаркою?! – вирвалося в мене. – Але це неможливо! У нашій соціалістичній країні давно заборонена праця жінок на шахтах!

– Це вас так вчать у школі, – мовила вона, – але зараз не вистачає чоловічих рук, а шахти повинні працювати, тому й мої, жіночі руки, знадобляться.

– Це неможливо! – знову палко заперечила я.

– Там працюють жінки-шахтарки – так мені сказали. І їм надають житло. Тож я збираю речі та від'їжджаю.

– Коли? – запитала мама.

– Завтра.

– Як? Так швидко? А як же Наталія?

– Я поїду з донькою.

– О Господи! – У мами покотилися сльози. – Як так можна? Не знаючи куди і як? А якщо там не приймуть тебе на роботу?

– Кілька днів я зможу пожити у знайомі жінки, потім влаштуюся на роботу, мені дадуть кімнату в гуртожитку, а опісля і свою, окрему квартиру.

– Гарна казка, – зітхнув батько. – Але завжди добре там, де нас нема. Можливо, хоча б дитину залиш у нас, доки сама влаштуєшся?

– Ні! – скрикнула Наталія. – Я поїду з мамою!

Наступного дня ми проводжали їх усією родиною. Материна сестра вклонилася рідному подвір'ю, ніби відчуваючи, що вже ніколи сюди не повернеться.

А в новій хаті zostалися тільки наші мати з батьком та нас трое. Мені залишалося пожити в батьківській оселі усього рік. По тому я закінчу школу та поїду вчитися...

Тепер нас називають дітьми війни. Яюсь це неправильно. Війна вмивається людськими слізьми, живиться тисячами загиблих людей, запиває їх людською кров'ю, йде по кістках, руйнує не лише міста та села, але й душі. Вона жорстока, вона – вбивця, вона – розлучниця, вона відібрала, вкрала та зжерла, нещадно проковтнула наше дитинство. Війна не може мати дітей, але нас чомусь називають дітьми війни...

Частина друга

Із мого щоденника

...серпня 1954 р

Один з товстих загальних зошитів, що я купила для навчання, залишила для щоденника. Підписала «Зошит номер 1», адже попереду таке цікаве та довжелезне життя! Скільки ж буде списано мною таких зошитів? Один? Два? Ні, їх буде багато, бо стільки всього цікавого попереду! Зараз спробую вгадати, що на мене чекає. Спочатку я вступлю до педагогічного інституту, закінчу його, піду працювати вчителем. Нам, молодому поколінню, доведеться зробити багато справ, щоб наша держава стала ще кращою. І я працюватиму на благо країни там, де знадобиться. Колись я зустріну хлопця, з яким одружуся, і у нас буде... Про що я думаю?! Сором та й годі! Треба думати про іспити, які вже на носі! І взагалі, навіщо писати здогадки? Попереду прекрасне і довге життя! І я сповнена лише чудових мрій!

...серпня 1954 р

Як добре Петрусеві! Він на рік старший за мене з Валею, тож уже навчається в інституті. А ми трусимось на кожному іспиті, як кролики, боїмось не скласти. Валя якось простіше дивиться на життєві речі.

- Не вступлю цього року - приїду наступного! - сказала і сміється собі.

- А мені потрібно лише зараз! - вперто кажу я їй.

- І що зміниться за цей рік? Ще все життя попереду! Звичайно, мені теж хочеться швидше з гордістю сказати: «Я - студентка!» Але, якщо цього не станеться, плакати не буду.

- А я буду, - кажу я. - Якби ти знала, як мої батьки мріють, щоб я вступила до педінституту, вивчилася, стала вчителькою. Я не можу. Не маю морального права не справдити їхні надії.

- А якщо не вийде? Що тоді?

- Повинно вийти! - твердо кажу я їй. - До того ж я сама мріяла стати вчителькою з першого класу.

- Як наша Надія Іванівна?

- Так! Як вона. А тепер не заважай мені вчити, бо точно не складу іспити.

Ми з Валею подали заяви до педінституту. Для мене, для моїх батьків це було дуже важливо. Змучені тяжкою працею в колгоспі, неграмотні, вони хочуть, щоб я, найстарша дочка, мала іншу долю. Тому і не забрали мене зі школи після четвертого класу, щоб я йшла в колгосп на роботу. Вони зробили все, щоб я закінчила школу, стала інтелігенцією, щоб не гнула спину за трудовні, а могла ходити до школи в новеньких туфельках, у чистому одязі.

Я навіть не допускаю думки, що може бути, коли я провалюся. Ні, я повинна вступити до інституту. І це має статися цього року, зараз, а не потім.

...серпня 1954 р

Не можу навіть повірити у таке щастя! Сьогодні я знайшла своє прізвище у списку тих, хто вступив до інституту! Спершу я не повірила, хоча була майже впевнена, що мене зарахують. Я навіть очі протерла і прочитала своє прізвище ще раз. Серце шалено калатає у грудях, готове їх розірвати, а мені хочеться і сміятися, і плакати водночас від такого щастя. Хіба це не справжнє щастя?! Про цей день я мріяла десять років! Упродовж десяти років я наполегливо, терпляче та вперто йшла до нього. Здійснилося! Збулося! Тепер я справжня студентка! Я житиму в місті, ходитиму на лекції до поважних викладачів. Кожен день наблизатиме мене до заповітної мрії – стати вчителькою.

Валя теж вступила. Тепер ми проведемо разом з нею ще п'ять років.

Як же гарно на душі! Вона радіє, співає, готова обійняти весь світ, цей прекрасний світ, щасливе майбутнє і все-все-все! Валя чекатиме вечірнього потяга, щоб поїхати додому. А я не можу так довго очікувати. Вийду за місто, зніму туюфельки та босоніж побіжу швидше додому. Що зараз для мене п'ятнадцять кілометрів?! Я не пройду їх, пролечу, щоб якнайшвидше сповістити батькам радісну новину. Шкода, що Тьотя не дожила до цього щасливого дня. Вона також раділа б зі мною.

...вересня 1954 р

Сьогодні я з Валею знайшла будинок, де можна винайняти кімнату. Адресу нам десь роздобув Петрусь.

– Там добра господиня, – сказав він. – Не лятиметься, бо у неї завжди квартирують студентки.

– А якщо ми їй не сподобаємося? – завагалася я.

– Щоб ми та не сподобалися? – розсміялася Валя. – Та такі дівчата, як ми, на дорозі не валяються! Чи не так, Петю?

– Звичайно! – сказав той і подивився на мене якимось по-іншому, не так, як завжди.

Його погляд був повний ніжності та захоплення. Я зовсім знітилася, зашарілася, опустила очі й почервоніла. «Ну, Валюшко, начувайся! – думаю про себе. – Завжди ти ставиш мене у незручне становище».

- А Ніна? - запитала Валя.

- Що Ніна?

- Вона ж твоя сусідка.

- Ну то й що?

- Вона прохала знайти житло, щоб жити з нами разом.

- Якщо Ніна стала студенткою цього ж інституту, то це ще не означає, що вона повинна жити разом з нами, - сказала я невдоволено, бо чомусь не дуже хотілося жити із сусідкою під одним дахом.

- Дівчата, - Петрусь втрутився у нашу розмову, - не сперечайтесь. Хазяйка гарна, але може прийняти на квартиру лише двох студенток.

- Ось і добре! - задоволено сказала я, і настрій у мене зразу поліпшився.

Дійсно, власниця будинку виявилася доброю старенькою. Лідія Максимівна займала одну кімнатку, а нас провела до іншої. Стара шафа, стіл для занять, покритий чистою вишиваною скатертиною, полиця для книжок, на якій у порядку зростання стояли слоники, одне ліжко - ось і все, що могло поміститися в цій невеличкій кімнатці. Все чистеньке, акуратненьке, прикрашене вишиваними серветками.

- А тут наша з вами кухня, - сказала Лідія Максимівна. - Можете на плиті готувати їжу. Подобається чи ні?

Нам, звичайно ж, сподобалося.

- Ми залишаємося, Лідіє Максимівно, - відповіла за двох Валя. - Коли можна привезти речі?

- Та хоч зараз!

Ми перевезли свої речі того ж дня. А ввечері вже спали з Валею на одному ліжку під однією ковдрою.

...вересня 1954 р

Уранці Валя заправляла ліжко, коли покликала мене:

- Марійко! - зашепотіла вона. - Йди-но швидше сюди!

Я підійшла.

- Дивися! Що це? - тикнула вона пальцем на простирадло.

Там, на ліжку, в тому місці, де вночі знаходилися наші ноги, було безліч маленьких цяток крові.

– І дійсно, що це?

– Давай запитаємо Лідію Максимівну, – запропонувала подруга.

– Чи й не дивину побачили! – посміхнулася господарка. – Це ж ви блощиць натовкли ногами.

– Блощиць?! – перепитали ми в один голос.

– А то ж кого?! Вам у селі комарі та мухи надокучають, а в нас, у кого дерев'яні будинки, всюди живуть блощиці. Та ви не бійтеся, великої шкоди вони вам не завдають, – заспокоїла Лідія Максимівна.

Коли господарка пішла, Валя запропонувала:

– Давай знайдемо інше житло. Я боюся блощиць.

– Отака завжди смілива, а маленьких блощиць злякалася! – посміхнулася я.

– Я не жартую.

– І де ти посеред навчального року знайдеш житло? Чи ти думаєш, що живеш у великому місті, де повно людей, які здають помешкання? – кажу я їй.

– Все одно можна спробувати.

– Зваж, що будинки тут майже всі дерев'яні, тож не виключено, що і там будуть блощиці.

– Можна пошукати квартиру в цегляній будівлі, – вже не так наполегливо каже Валя. Бачу, що вагається.

– Ти гадаєш, що знайдеться ще хтось, хто здасть нам кімнату за таку платню?

– Не знаю, – зітхає Валя.

– Якщо у тебе є можливість платити втридорога, то шукай, – кажу я. – А я звідси ні ногою!

– Куди я піду без тебе? – запитує Валя і обіймає мене за плечі. – Житимемо тут та годуватимемо цих ненажерливих блощиць. Хтось же повинен їх підгодовувати, чи не так?

Ми засміялися, і в цей час заходить до кімнати наша господарка.

– Що ви тут, подружки-реготушки, смієтеся?

– Весело та радісно жити, – відповідає Валя.

– Хоч би як там було, а війну пережили, голод, то тепер уже краще.

- А буде ще ліпше, - кажу я із запалом. - Життя нове будуватимемо, комунізм!

- Я вже не доживу до комунізму, - зітхає старенька. - А вам, можливо, доведеться при ньому пожити.

- Обов'язково поживемо! Нам, молодому поколінню, його будувати. Нам при ньому жити.

- От і добре, - погоджується Лідія Максимівна. - А я думаю про те, що звикну дівчата, до вас, як до рідних, а ви знову розлетитеся, мов пташечки, по всьому світові та забудете мене.

- Ну що ви, Максимівно! - кажу я та обнімаю стареньку за плечі. - Ми будемо до вас навідуватися.

- Дівчатка, що жили перед вами, теж так обіцяли. А тоді... Втім, листівки до свят надсилають, і на тім спасибі. Одна я залишилася на цьому світі, зовсім одна, - зітхає вона.

- А у вас дітей немає? - обережно запитую я, дивлячись на стіну сусідньої кімнати, де у рамках висять світлини молодих хлопців.

- Все було у мене, - каже жінка і не помічає, як з очей котяться дві сльозинки по зморшках та десь губляться на обличчі. - І гарний чоловік був, і три сини, як три соколи. Всіх забрала клята війна. Ніхто додому не повернувся. Одна тепер радість - ваш веселий щебет у хаті почути.

Коли Лідія Максимівна пішла, Валюшка тихо мені шепнула:

- Я нікуди звідси не піду. Нехай мене ці ненажерливі блощиці до кісток з'їдять!

- Я - теж, - сказала я.

...січня 1955 р

Я - нездара. Я - телепень. Звідки в мене була така впевненість, що я все, як слід, вивчила та добре підготувалася до іспитів? На першій сесії отримала трійку з геології. Це неприпустимо. Це - моя перша поразка. Чи то я недовчила, чи викладач був до мене надто суворий - зараз достеменно важко сказати. Але факт залишається фактом. Я маю одну трійку. Це означає, що до наступної сесії я не отримуватиму стипендію. З якими очима я поїду додому? Як тепер мені дивитися в очі татові та мамі? Приїхати й сказати: погляньте, яку нездару ви виховали!

Я не справдила надії батьків. Тепер мені боляче й сумно.

Не знаю, що б я робила без Валі, без Петруся. Півдня я проревіла вдома. Весь цей час мене намагалася втішити Валя.

– Ну не кінець же світу настав?! – каже вона мені, зрозумівши, що слова втіхи на мене не діють. – Тебе ж не виключили з інституту? То чого ж так побиватися?

– Як я подивлюся в очі батькам? Вони розраховують на те, що я отримаю стипендію. Я теж на це сподівалася. Розумієш, що це повинні були бути перші мої гроші у великому житті?! А я їх не матиму, бо я – нездара!

– Досить ревти! Вже вся подушка від сліз мокра, – заявляє Валя. – А Петрусь надворі вже зовсім заляк, чекаючи на тебе.

– Що йому треба?

– Витирай сльози, вдягайся та йди до нього, дізнайся сама.

Неохоче вмиваюся, витираю рушником обличчя. У дзеркало хоч не дивися – очі пухлі, ніс червоний, як у Діда Мороза. Шкода Петрика, який на морозі аж пританцьовує.

– Чого тобі? – питаю замість привітання.

– Ходімо зі мною. Я тобі щось покажу.

– Мені зараз тільки гуляти, – кажу я, відчуваючи, що на очі знову наворачтаються непрохані сльози.

– Ходімо, – наполегливо каже він. – Треба з тобою поговорити.

Неохоче беру його під руку, кудись плетуся по кучугурах снігу. Незабаром ми опиняємося на центральній вулиці міста. Там, на головній площі, неподалік пам'ятника Леніну, височить ялинка. На ній безліч скляних різнокольорових кульок та «дощика».

– Яка краса! – кажу я захоплено.

– Ось бачиш! А ти не хотіла йти!

Ми, як маленькі діти, обходимо ялинку, милуючись її вбранням.

– Чи ти бачила таку красу? – запитує Петрик.

– Де? У селі? – я гірко посміхаюся. – Можна подумати, що у вас у хаті така була.

– Ні в мене, ні в тебе такого не було. Але життя з кожним днем стає кращим. А ще ліпшим його зробити повинні такі, як я і ти.

– Та я ж трієчниця.

– Це буде тобі наукою. Треба більше сидіти за книжками. Сама подумай, чи можна збудувати нове, краще життя для наступних поколінь, якщо після

кожної невдачі розпускати нюні?! На помилках вчать, а труднощі нас не повинні зламати, мають лише загартувати. Пам'ятаєш книгу «Як гартувалася сталь»?

- Звичайно!

- Їм не легше було, ніж нам. Чи варта ота трійка таких сліз?

- Перед батьками соромно. Вони й так ледь-ледь кінці з кінцями зводять. Була надія на мою стипендію..

- Треба набратися мужності, щоб до наступної сесії добре підготуватися. Не вішай носа! Ходімо туди! - Петрусь вказує пальцем на гурт молодих людей, які зібралися навколо гармоніста і вже починають щось наспівувати.

Не пам'ятаю, скільки часу ми співали біля ялинки. Я схаменулася, що вже надто пізно.

- Мені негайно треба повертатися додому, а то Максимівна не впустить до хати, - кажу я Петрусеві, підхоплюю його під руку, і ми майже біжимо.

Біля двору зупиняюся, щоб відхекатися, кладу голову Петрусеві на плече.

- Дякую, що витяг мене з дому, - кажу я і піднімаю очі, щоб на нього подивитися.

Не встигла я схаменутися, як Петрусь швидко нахилився до мене та поцілував у щоку. Як жаром обпекло! На мить я завмерла від несподіванки, а потім схаменулася.

- Навіщо? - чомусь запитала я.

Швидко повернулася і, не попрощавшись, побігла до хати, забувши зачинити хвіртку.

- Що з тобою? - запитує Валя, коли я, вся зашарівшись, влетіла до хати.

- Нічого, - відказую.

- Тільки не треба мені брехати. Я ж тебе добре знаю.

Я роздягаюся, струшую сніг з одягу.

- Я не поїду з Петрусем додому одним потягом, - кажу Валі.

- Він тебе чимось образив? Так я йому за це всі патли повискубую!

- Гірше! - кажу я та заглядаю в люстерко. Місце поцілунку горить, пече вогнем.

- І все ж таки?

- Він... Він мене... поцілував, - майже шепочу я.

- От дурна! - сміється Валя. - Виходить, наш Петрусь у тебе закохався?
- Ти так гадаєш? - перелякано запитую її. - Хіба кохання таке?
- Звідки я знаю, яке воно?
- Ні, - заперечую я. - Кохання не таке.
- А яке ж воно?
- Не знаю ще, але воно інакше.

...січня 1955 р

- Не треба так, доню, перейматися, - втішала мене мати, дізнавшись про мою трійку. - Звичайно, прикро, але не для того ми з батьком стільки років мріяли про твоє навчання.
 - Я вас так підвела, - плачу я. - Не справдила ваші сподівання.
 - Марійко, - батько потер руки. - Звісно, нам буде трішки важче, але це не біда. Ти завжди була старанною у школі, працьовитою вдома. Ми пережили набагато важчі часи. Чи нам звикати до труднощів?
 - Пробачте мені, - заливаюся сльозами.
 - Досить розводити сирість, - каже батько. - Робитимемо все можливе й неможливе, щоб ти вивчилася.
 - Щоб не гнула, як ми, спину все життя в колгоспі, - додає мати.
- Мені хочеться впасти перед ними на коліна, цілувати руки, але у нас так не прийнято. А як же я боялася, що батьки скажуть: «Кидай навчання, якщо такий телепень!»
- Дякую вам, - кажу я, а мати витирає мої заплакані очі. - Я обіцяю, що прийде час, коли ви з гордістю зможете сказати односельцям, нашим сусідам, родичам та знайомим: «Наша старша донька працює вчителькою!»
 - Дай-то Боже! - каже мати і кладе хрест на груди.

...травня 1955 р

Зізнаюсь чесно: мені було трішки заздрісно, що я не отримую стипендію, а Валя, яка не так серйозно ставилася до навчання, її має. Але це не чорна, а біла заздрість. Ночами уявляю ті сто вісімдесят карбованців стипендії,

які мала б отримати, і душу давить камінь образи на саму себе. Але вже нічого не можна змінити.

Я з нетерпінням і деяким острахом чекаю наступної сесії. Тепер я вже не маю жодного права схибити. А зараз їжджу щонеділі до села. Батьки кладуть мені до валізи буханець домашнього хліба, шматочок сала, два літри молока, картоплю та цибулю. Я привожу трішки гречки для супу, а Валя – макарони. Разом з нею ми варимо його, засмажуємо салом, а потім їмо тричі на день. У складчину набагато легше харчуватися. Наша господарка працює завгоспом у дитбудинку для сиріт. Вона готує собі страви на тій плиті, що й ми. З її каструлі смачно пахне, але я ніколи не дозволяю собі заглянути під кришку. Сьогодні Валя запитала мене:

– Як ти гадаєш, що у неї в каструлі?

– Не знаю, – відповіла я.

– То давай подивимося, – запропонувала подруга.

– Не можна!

– Чому?! Ми ж не будемо красти, а лише подивимося, що так смачно пахне.

– Що лежить там, – я вказала пальцем на каструлю, з якої йшов такий привабливий запах, – не наша справа. А підглядати чи то в спальню чужої людини, чи в її особистий щоденник, чи в каструлю – однаково нечесно й негарно. Хочеш, сама заглядай, а я – зась!

– Дуже потрібно! – відказала Валя й пішла до кімнати.

А вже за кілька хвилин вона додала:

– Я не знаю, що на мене найшло.

– Ти про що?

– Та про ті кляті каструлі господарки! Не можна так! Я ж дітей навчатиму чесно жити, а сама... Я – свиня! Чи мені не однаково, що там вариться?!

– А все одно воно дуже смачно пахне! – сказала я й облизнулася. Валя залилася сміхом, а за нею і я.

– Чи не з мене ви так смієтесь? – Лідія Максимівна заглянула до нашої кімнати. – Залилися, як циган сироваткою.

– Ні! Ні! – в один голос закричали ми з Валею.

– То ми вже їсти похотіли, – крізь сміх сказала Валя. – Так супу хочемо, а він ще вариться, то ми вдвох смішинку проковтнули...

Петрусь завжди поруч з нами. Він мій найліпший друг. З ним можна поділитися сокровенним, бо за будь-якої ситуації підтримає морально. Після першого поцілунку я певний час намагалася його уникати. Зустрічалися на перервах між парами – ховала від нього погляд, червоніла й ладна була

провалитися крізь землю. Потім трохи заспокоїлася. Врешті-решт, нічого кримінального не сталося.

На Восьме березня у нас було урочисте засідання. Після нього оголосили танці. Звичайно ж, Петрусь приплився і запросив мене на вальс. Відмовляти не хотілося, бо танцювати так кортить, що аж п'яти горять. Щоки у мене палають, а я кружляю у танку і не відчуваю землі під ногами. Ще б пак! Хлопців в інституті навчається набагато менше, ніж дівчат. Кожна зі студенток мріє про танок із хлопцем, але юнаки всі зайняті, тож дівчата танцюють парами одна з одною. А я вальсую з хлопцем! Петрусь високий, стрункий, гарний. За ним багато дівчат упадає, а от приклеївся саме до мене, як той банний листок до заднього місця. І чим я його так приваблюю? Сама дивуюся. Іноді я думаю над тим, чи потрібен він мені? Ми росли разом, добре знаємо одне одного. Але дедалі частіше ловлю себе на думці, що ставлюся до нього так, як до гарного та надійного друга. А він... Усе намагається мене поцілувати. Якщо чесно зізнатися, мені було цікаво відчувати, який от поцілунок у губи. Одного разу, коли Петрусь проводжав мене додому після занять у бібліотеці, я йому дозволила себе поцілувати зовсім по-справжньому. Виявилось, що у нього теплі та м'які губи. А ще вони гарячі. Від його поцілунку розійшлося тепло по всьому тілу, хоча надворі був мороз. Я злякалася нового почуття і знову втекла додому. Ну чи не дурна?

...вересня 1955 р

Я вже на другому курсі! Так непомітно пролетів перший рік навчання! Я ще на один крок стала ближче до заповітної мрії. Влітку ходила в гості до Надії Іванівни. Вчителька була мені дуже рада. Вона все така ж струнка, красива, гарна, привітна. Я з не меншим, ніж у дитинстві, захопленням дивилася на її товсту косу, яка обвивала голову вінком. Напевне, так само гордо носять корони на голові, як вона косу. Без неї я не могла уявити свою колишню вчительку. Мені здавалося, що та й спить з акуратно заплетеною косою.

– Ну що, Марічко, – питає вона, усміхаючись, – не перехотілося бути вчителькою?

– Та що ви?! Навіть ще більше хочеться!

– Пошлють на роботу кудись у забуте Богом і людьми село. Що тоді заспіваш?

– Хтось із нас повинен і там працювати. Діти всюди однакові: що в селі, що в місті.

– Може бути нелегко.

– Я готова до будь-яких труднощів! – запевняю її бадьоро.

- Це добре, дуже добре, - каже вчителька та погладжує мое волосся. А мені так приємно, ніби знову опинилася в далекому дитинстві.

Надія Іванівна приносить мені кухлик молока.

- Пий, дитинко, - припрошує так само, як і колись.

- Дякую, - відповідаю я, хоча вже не відчуваю себе дитиною.

Я п'ю молоко і ніяк не наважусь сказати, що мрію мати таку косу, як у неї.

- Марічко, у тебе гарне волосся, - каже вчителька. - Відпускатимеш косу?

- Як у вас! - випалюю на одному подиху і чомусь червонію.

... Ми з Валею живемо, як і на першому курсі, у Лідії Максимівни. До речі, вона так зраділа, коли перед навчанням ми завітали до неї.

- Як добре, що ви знову будете у мене жити! - сказала старенька. - А то я швидко до людей звикаю, а відвикаю тяжко.

Ледь вийшла хазяйка за двері, Валя враз привіталася з блощицями:

- Ну що, мої дорогенькі, набридло стару кров пити? Ми вже привезли вам молоді, новенької та свіженької. Тож гайда всі на нас!

Я розсміялася, а Лідія Максимівна заглянула до кімнати й сказала:

- Як усе-таки приємно чути ваш сміх! А то, коли я вдома сама, від тиші аж у вухах дзвенить!

...жовтня 1955 р

- Слухай, ходімо погуляємо в парк! - вмовляла мене Валя. - Торік казала, що не заробила стипендію, то не маєш права на відпочинок. Тепер уже все добре, а ти носа з книжок не виймаєш!

- І що ми там будемо робити?

- Знаєш, скільки там по суботах люду?! Грає духовий оркестр, алеями гуляють дівчата, хлопці, жіночки з маленькими дітками. Там усе місто!

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=49196901&lfrom=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.